

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

MEDDELELSER FRA UDVALGET FOR UDGIVELSE
AF KILDER TIL LANDBEFOLKNINGENS HISTORIE

4

TINGBOGSSTUDIER

J. Anthonisens Ave
ROSENKILDE OG BAGGERS FORLAG
KØBENHAVN 1963

FORORD

Da *Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie* blev stiftet i 1952, stod udgivelsen af tre udvalgte rækker af tingbøger fra første halvdel af 1600-tallet i centrum af dets planer. Det oprindelige program på dette område er i alt væsentligt opfyldt, og udsendelsen af en fjerde række er siden taget op og ført et godt stykke frem. Under arbejdet har Udvalget i høj grad fundet sin overbevisning om tingbogsmaterialets store værdi bekræftet og er navnlig blevet bestyrket i sin opfattelse af, at denne i overordentlig grad vil øges, efterhånden som større dele deraf gennem udgivelse kan gøres tilgængeligt for forskningen. Udvalget har derfor i nogen tid arbejdet med en langtidsplan for tingbogsudgaver fra andre egne af landet og fra andre perioder.

Imidlertid betragter Udvalget ikke sin opgave som løst med selve udgivelsen af tingbøgerne, men ønsker tillige aktivt at virke for udnyttelse af deres righoldige materiale med dets mangfoldige aspekter bl. a. af socialhistorisk, agrarhistorisk, retshistorisk, kulturhistorisk og sproghistorisk karakter. Dette er baggrunden for den hermed fremlagte samling af tingbogsstudier. Det er vort håb, at den foruden sin værdi i sig selv også vil få betydning som et beskedent udgangspunkt for videre forskning inden for disse områder.

For den økonomiske støtte, som har muliggjort udsendelse af dette hæfte af BOL OG BY, bringer vi på Udvalgets vegne en ærbødig tak til *Carlsen-Langes Legatstiftelse, Det Finneske Legat og Undervisningsministeriet*.

JENS HOLMGAARD

AKSEL E. CHRISTENSEN
Udvalgets formand

Bidrag til tryglebrevsinstitutionens historie i 17. århundrede

AF TROELS DAHLERUP

Den fattigforsørgelseslovgivning, som begynder i 16. århundrede, var baseret på tilladelse til – efter nøje prøvelse af trang og værdighed – at gå tiggergang i hjemsoget med dertil specielt udstedt hjemmel.¹ Sit klassiske udtryk fik den i recessen af 1558, hvis § 62 »Om trøglere« gang på gang gentoges og uddybedes i den senere lovgivning, indtil forordningen af 24/9 1708 søgte at skabe et helt nyt grundlag for den offentlige forsorg.

Tidligt gav systemet anledning til klager, såvel over det omsiggribende tiggeri, som over at selv lovgivningens bestemmelser herom kun slet overholdtes, hvorfor man 27/12 1587 udstedte en mere udførlig reces alene omhandlende betleriet. Medens dennes indledning gengiver klagerne over misbrug, fastsætter dens kapitel I og II strenge regler for henholdsvis købstæder og landsbyer og forbyder på det strengeste enhver overtrædelse.

På baggrund af lovens tendens at holde tiggeriet inden for beskedne grænser virker dens § 9 og 17 så meget mere umotiverede, som her efter en serie af forbud og straffetrusler pludseligt fremhæves, at hele lovkomplekset på ingen måde tilsigter at ramme sådanne, »som af nogen uforvarendis vaade fanger skade enten af ildebrand, skibbrud eller och ofverfaldendis ulycke, at fe och kveg hastigt och iligen falder och dør dennom fran«,² men at disse, såfremt de har opnået bevis fra kompetent myndighed – i købstæderne fra magistraten, på landet fra sognepræst, herredsprovst samt tingsvidne – inden for ét år må »besøge got folk om hielp«, alene undtaget det tilfælde, at en eventuel ildsvåde var forsætligt påsat (§ 18).

Det viser sig altså, at man i lovgivningen har sat et skel imellem to helt forskellige former for appel til offentlighedens godgørelse; på den ene side de håbløst forarmedes almindelige tiggeri – hvilket omgærdes med strenge regler –, og på den anden side et vist meget gammelt indsamlingsinstitut, hvorved godtfolk, som uden egen skyld havde lidt pludseligt tab, forsynet med et sådant af offentlig myndighed udstedt bevis (»tryglebrev«) kunne

¹ Om kollektiv understøttelse og hjælp før forsikringsvæsenets gennembrud se J. O. Bro-Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark (1935), især kap. I (p. 16–122). I mangel af bedre fællesbetegnelse for den i det følgende behandlede gruppe »indsamlingstilladelser« (såvel brandbreve som andre typer), der efter sit væsen principielt adskiller sig fra almindelige tiggertegn o. lign., har jeg valgt »tryglebreve«.

² Reces af 1587, § 17 vedr. landet (V. A. Secher: Forordninger II p. 505); § 9 for købstæderne omtaler på tilsvarende sted ildebrand og havsnød (ib. II p. 502).

hjælpes til nogen erstatning, en skelnen, der ikke blot opretholdtes i fattigloven af 1708, men som gav sig udtryk langt op i 19. århundrede.

I den lokalhistoriske litteratur findes disse tryglebreve ofte nævnt;³ men det såvel i tid som sted meget spredte materiale har hidtil ikke indbudt til nogen mere indgående behandling. Da nu *Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie* har tilvejebragt fire tingbogsrækker,⁴ alle fra Christian IV's senere år, vil jeg her i hovedsagen på grundlag af disse, men naturligvis også med inddragelse af de trykte eksempler – samt enkelte stikprøver fra lensregnskabernes bilag af originale tryglebreve – søge at trænge længere ind i de hertil knyttede problemer.

Som naturligt er, finder vi betydelige lokale forskelle i materialets omfang. For at tage Sjælland først findes i *Herlufsholm birk* tryglebreve kun nævnt én eneste gang (1632 : 5), men ganske vist i form af en ildebrand, der ramte hele otte personer, som formentlig hver har fået sit eget eksemplar udstedt. I *Sokkelund herred* findes ligeledes kun ét vedrørende »ulykke« (1621 : 359; jfr. dog 1626 : 676 om badskærløn?); fra litteraturen kendes dels to eksempler fra Helsingør,⁵ dels det klassiske tilfælde, hvor Ostensen Weile i sin kommentar til *Brænde-stud* omtaler Skaanske Lov (§ 225–226) og henviser til, at der på Sjælland fandtes lignende forhold i Ringsted herred,⁶ på grundlag af hvilken oplysning Bro-Jørgensen i den pågældende tingbog fandt netop et sådant brandstøds-tryglebrev fra 1640.⁷

Det største materiale fra en enkelt jurisdiktion fandtes på Fyn i *Aasum herred*,⁸ ialt 21 eksempler. Nedenfor er i bilagene gengivet to originale tryglebreve af Sunds herredsting sammen med et tilsvarende sognevidne fra Søllinge (Vindinge herred), samtlige fra Nyborg lens regnskaber; fra litteraturen kendes tre fra Agernæs birk,⁹ ligesom de nye købstadshistorier for Faaborg og Svendborg meddeler adskillige eksempler herpå.¹⁰

³ Et stort sydvestjysk materiale (især fra Vester Horne herred) er samlet af H. K. Kristensen: Tiggerbreve og brandbreve, i *Fra Ribe Amt XI*, p. 441–454 (1944–47).

⁴ *Herlufsholm Birks Tingbog* 1616–19 og 1630–33, udg. Karen Marie Olsen (1954–57); *Skast Herreds Tingbog* 1636–39, udg. Poul Rasmussen (1954–60, udgivelsen uafsluttet); *Aasum Herreds Tingbog* 1640–48, udg. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup (1955–62); *Sokkelund Herreds Tingbog* 1621–22 og 1625–30, udg. Ole Karup Pedersen (1956–60, udgaven fortsættes). Tingbogsudgaverne citeres i det følgende alene ved år og sagsnr.

⁵ 1604 vedr. skibbrud, 1605 vedr. sygdom, begge i *Fra Frederiksborg Amt I* p. 65 (1906).

⁶ C. Ostensen Weile: *Glossarium* (1641 o. o.). Mærkeligt nok henviser han ikke til Fakse herred, hvor han dog havde været herredsfoged i seks år.

⁷ Op. cit. p. 33.

⁸ 1640 : 34 = 1641 : 335, 1641 : 280, 392, 1642 : 158, 269, 314, 1643 : 318, 361, 396, 1644 : 221, 1645 : 224, 294, 1646 : 226, 1647 : 75, 86, 91, 212, 291, 1648 : 6, 89, 183, jfr. 1645 : 313.

⁹ Arkiv og Museum I p. 111 og 113 f., på grundlag af Agernæs birks tingbog 1622–24, med henvisning til Odensegaards lens regnskab, hvor kopi af et originalt tryglebrev findes.

¹⁰ Aage Fasmer Blomberg: *Faaborg Bys Historie I* p. 335 f., jfr. p. 365; J. O. Bro-Jørgensen: *Svendborg Bys Historie I* p. 402.

Fra Jylland omtales i *Skast herreds* tingbog mindst 9 tryglebreve,¹¹ hvortil kommer en del forarmelsesvidner,¹² der rent formelt er at anse for dokumentation til skattefritagelse, men af hvilke flere formentlig også har været anvendt i indsamlingsøjemed. Ved stikprøver er i Silkeborg lens regnskaber truffet to eksempler;¹³ i Rigsarkivets Topografiske Samling på Papir ligger en kopi af et tingsvidne fra Mariager birk af 1697.¹⁴ Endvidere omtaler H. K. Kristensen 16 sydvestjyske sager omfattende ialt 24 enkelttilfælde, overvejende fra Vester Horne herred, men også nogle fra Kærgaard birk samt ét fra Skast herred 1640. Endelig fremgår det af flere jyske købstads-historier, at man også dér kendte fænomenet.¹⁵

Det må efter ovenstående være berettiget at gå ud fra, at tryglebrevsinstitutionen var udbredt praktisk talt over hele landet, en opfattelse, som yderligere bestyrkes, når man nærmere betragter fremgangsmåde og formularer, idet vi finder en lang række karakteristiske fællestræk. Selve tryglebrevet var normalt et tingsvidne, og vi ser her supplikanten møde op og berette om den ulykke, der var overgået ham. Af og til sendtes dog en fuldmægtig, naturligvis især når det drejede sig om kvinder eller invalider (Aasum 1648 : 183, Skast 1638 : 206).

I Skast herred blev ansøgerens sagsfremstilling edeligt bekræftet ved 12–24 mænds vidne,¹⁶ ligeså i Vester Horne herred,¹⁷ medens der i Aasum herred kun i halvdelen af de undersøgte tilfælde omtales vidner, i så fald oftest 4–6 naboer. Men da tingbogsreferaterne tit er yderst summariske, kan der næppe på dette grundlag drages videre slutninger om forskellig praksis.¹⁸

I enkelte tilfælde ses sagen, inden den kom for herredstinget, at være begyndt ved optagelse af sognevidne; et tryglebrev af Aasum herred (1644 : 221) må således nærmest opfattes som en tingets påtegning af et af sognepræst og fire sognemænd udstedt vidne. Tilsvarende påtegnes i Skast herred et af en sognepræst og dennes medhjælpere udstedt brev,¹⁹ og omvendt finder vi, at i det ene tingsvidne fra Sunds herred støttes supplikantens andragende af sognepræstens skrivelse.²⁰ Men lovgivningen synes netop at have sat sig som mål at komme enhver anden legitimation end herreds- og bytingenes til

¹¹ 1636 : 34, 285, 1637 : 50, 51, 134, 1638 : 206, 1639 : 184, 448, jfr. 1639 : 85.

¹² Jfr. 1636 : 700, 1637 : 101, 158, 160, 1639 : 260, og tilsvarende i Aasum hd. 1645 : 313.

¹³ Bilag til lensregnskabet 1621–22 nr. 39 (Vrads hd. 13/2 1622); ib. 1623–24 nr. 57 (Hids hd. 3/3 1624).

¹⁴ Mariager nr. 9. RA.

¹⁵ Brandstød 1786 i *Vejle Bys Historie*, p. 126 (1927); ligledes 1744 og 1751 i *Grenaa Bys Historie* bd. A I, p. 361 f. og 382 (1919–48).

¹⁶ I 1639 : 184 mærkeligt nok kun af 10 mænd.

¹⁷ H. K. Kristensen op. cit.

¹⁸ Vidner omtales i Mariager, Silkeborg len og Ringsted hd., men ikke i Agernæs, Herlufsholm og Sokkelund hd.

¹⁹ H. K. Kristensen op. cit., p. 444 f., jfr. nedenf. p. 11.

²⁰ Se nedenf. bilag I.

livs, og at sognevidner i almindelighed ikke uden videre gav adkomst til tingets påtegning, kan måske udledes af en sag fra Aasum herred (1640 : 34), hvor den skadelidte alene fremlægger et sådant, på hvilket grundlag herredstinget ikke ses at foretage sig noget (med mindre skriveren eventuelt har glemmt at fuldføre referatet? Dog har jeg ellers aldrig fundet, at en tingskriver har indført en nægtelse af tingsvidne i disse sager). Men et års tid senere møder supplikanten op igen med nøjagtigt samme sagsfremstilling (men uden at omtale sognevidnet) og opnår nu et herredstingsvidne i den dér almindelige form (1641 : 335).

Også fra Skast herred kendes sognevidners fremlæggelse på tinge, men desværre alene i et af de tilfælde, hvor man af formuleringen ikke klart kan se, om det drejer sig om et egentligt tryglebrev eller blot et almindeligt forarmelsesvidne optaget for at opnå skattenedsættelse (1637 : 158). Men her var utvivlsomt et punkt, hvor regeringens bestræbelser kun langsomt satte sig frugt, i hvert fald godtog Odenseborgmesteren 1630 et af Søllinge sogns kirkeværger m. fl. udstedt sognevidne, påtegnet alene af sognepræsten.²¹

Kun fra Aasum og Skast herred foreligger der i øjeblikket et tilstrækkeligt omfattende materiale til, at man kan gøre forsøg på at rekonstruere det pågældende områdes »standardformular«, hvilken dog derefter med udbytte kan jævnføres med de respektive landsdeles øvrige kendte eksempler. Som ovenantydnet viser der sig dog overalt, hvor tingbogsreferaterne ikke er for summariske, lighedspunkter helt ned til konkrete enkeltdetaljer, hvorfor man fristes til at formode en fælles grundform.

Som nævnt synes man ikke altid i Aasum herred at have forlangt vidner til støtte for supplikantens sagsfremstilling, og af den dér brugelige formular til tingets anbefaling af andragendet: »hvilken vi ham ej vidste at fornægte, eftersom hans armod og nød os saavel som menigmand, der i dag søgte tinget, bevist er« (1643 : 361 o. m. a.), kan vel udledes, at tinget med eller uden vidner anså sagforholdet for vitterligt.

I Aasum herred, hvis formularer minder meget om de i Agernæs birk anvendte, erklærer tinget efter at have hørt sagsfremstillingen (for eksempel 1643 : 361): »Hvorfor er til alle og enhver efter standens gebyr [dvs. skyldighed], som NN hænder at komme til, vor ydmyge bøn og begæring, at de i Jesu navn vil give ham [evt.: lade hans nød og trang gaa dem til hjertet; 1647 : 75] af, hvad Gud den allermægtigste har forlenet enhver med, idet de tager løn derfor af Gud [evt.: som alle barmhjertighedsgerninger gengælder; 1643 : 318], vi vil ogsaa være forpligtede at tjene enhver igen« [evt. uddybet: om nogen af eders fattige vil besøge os; 1645 : 294].

I Skast herred lyder det tilsvarende afsnit (1638 : 206): »Er derfor til alle og enhver, som NN vil besøge om almisse i Jesu navn, vor venlige [evt.:

²¹ Også lensmanden må have taget det for gode varer, da det ligger som bilag til lensregnskabet. Trykt nedenf. i bilag III.

ydmyge; 1637 : 50] bøn og begæring, at I for Guds og denne vor ringe forbøns skyld [*respektive*: denne hans sandfærdige beretning; 1637 : 50] vil meddele NN noget af det timelige gods, som Gud har forlenet eder med, idet I tager løn derfor i de retfærdiges opstandelse. Vi vil ogsaa gerne sligt forskylde, om nogen os i slig eller andre maader vil besøge«.

En videre uddybning af belønningsmotivet findes i et brev fra en sognepræst, påtegnet 1640 af Skast herreds ting, med konkret henvisning til *Matthæus* 25 (v. 31–46), og det er især interessant at se, hvor mange træk dette har til fælles med Aasum herreds formular, specielt på de punkter, hvor det er mere udførligt end Skast herreds tingbogs referater af tingsvidnerne.²² Det er således nærliggende at tænke sig en oprindelig fælles grundform, som formidledes igennem gejstlige forlæg,²³ men efterhånden lokalt omarbejdedes eller forkortedes. Men netop her i Vestjylland har tingskriveren ofte gjort sig arbejdet let, idet han efter selve sagsfremstillingen tit nøjes med at notere: »og er derfor foraarsaget at besøge gode mennesker om hjælp og undsætning« (1637 : 134, jfr. 1639 : 448).

Dertil kommer som ovenanført et halvt dusin tilfælde, hvor alene ulykken beskrives, uden at indsamlingshensigten omtales. Ét af disse, en påtegning af et sognevidne (Skast 1639 : 85), er her anset for et egentligt tryglebrev, medens de fem ikke er taget i betragtning, da den manglende bemærkning om tilladelse til at søge almisse sandsynliggør, at disse breve snarere skal opfattes som varianter af de særdeles hyppige og i deres begrundelser ofte yderst maleriske forarmelsestingsvidner, som optoges for at opnå hel eller delvis skattefritagelse.²⁴

Grænsen mellem disse to grupper af forarmelsesvidner er dog flydende; når således tryglebreve, det være sig i original eller kopi, så ofte findes som bilag til lensregnskaberne, skyldes dette, at de efter endt brug i indsamlingsøjemed naturligvis også kunne anvendes som dokumentation til skattefritagelse. Omvendt synes breve, som formelt må antages at være beregnet specielt til skattefritagelse, at kunne anvendes ved almisseindsamling. For eksempel er det eneste kendte brev fra Mariager efter sin ordlyd alene en konstatering af forarmelse grundet brandskade; alligevel medtager vi det uden tøven blandt de egentlige tryglebreve, da det er forsynet med påtegning om tilladelse til at samle ind i Viborg købstad. Af mere tvivlsom karakter er derimod de utallige bilag til lenenes jordebogs- og ekstraskatteregnskaber, der i beskrivelsen af NN's armod som en fast vending meddeler, at han eller hans husstand går om og tigger (jfr. Aasum 1645 : 313). Men med de talrige

²² H. K. Kristensen op. cit. p. 444 f., jfr. udtryk som »hver udi sin stand« og »hænder for at komme«.

²³ Ib. p. 443 omtales således en gejstlig formularbog, der blandt andet indeholdt forlæg til tryglebreve.

²⁴ Efter forordningen af 30/9 1652 udstedtes de *gratis* (Secher: Forordninger VI p. 114 note 1).

klager over illegalt tiggeri in mente er det dog givet, at de i tingbøgerne anførte eksempler på indsamlingstilladelser repræsenterer et absolut minimum.

Betragter vi forarmelsesårsagerne, falder disse, bortset fra en ubetydelig »uspecificeret« gruppe, i ganske få og særdeles reelle kategorier, først og fremmest *ildebrand*, således fra Aasum herred 10, Skast herred mindst 3 (evt. 5), Herlufsholm birk 8, Sunds herred 2, Mariager 1, Silkeborg len 2, hvortil kommer talrige fra litteraturen kendte tilfælde, Sydvestjylland ialt 15, desuden Ringsted herred, Faaborg, Svendborg, Vejle og Grenaa købstæder. Der kan selvfølgelig ikke laves statistik på et materiale af denne art; men vi får i hvert fald et slående indtryk af brandfarens betydning, idet de enkelte katastrofers omfang understreges af, at der til mængden af tryglebreve svarer et langt mindre antal brande. Således havde én og samme ildsvåde medført samtlige 8 ulykkestilfælde fra Herlufsholm birk, antagelig hidrørte hele 6 af 10 breve fra Aasum herred fra samme storbrand, ligeledes begge fra Sunds herred og 3 fra Sydvestjylland.²⁵ Thi i datidens tæt sammenbyggede landsbyer må ildløs have haft en særdeles omsigribende karakter.

Derefter kommer *sygdom*, oftest i form af tilladelse til at indsamle badskærløn, således Aasum herred 8 tilfælde, Skast herred 1, måske 1 fra Sokkelund herred samt talrige omtalt i litteraturen (Agernæs birk, Helsingør og især Svendborg). Sygdom uden omtale af lægeregningen betød vist oftest kroniske lidelser, det vil som regel sige svær invaliditet, og nævnes i Skast herred 1 gang (evt. 3), men omfattede her to særdeles hårdt ramte familier, 3 gange i Sydvestjylland og hele 5 gange i Svendborg.

I landjurisdiktionerne spillede desuden *kvægsyge* en betydelig rolle (Aasum herred 5, Skast herred 2, desuden Sydvestjylland og sognevidnet fra Søllinge),²⁶ medens *skibbrud* naturligvis var hyppigere i købstæderne (Helsingør, Faaborg og Svendborg), men også forekom i Skast herred.²⁷

Langt sjældnere er uspecificerede årsager som »ulykkeligt tilfald« (Søllinge sognevidne og vist også Skast 1637 : 50 angår kvægsyge), »ulykke« (Sokkelund 1621 : 359, mon ildebrand?) eller almindelig forarmelse (Skast 1637 : 134), hvilket dog af og til ad anden vej nærmere kan bestemmes. Således påtegnede Aasum herredsting (1644 : 221) et sognevidne om »armod«; men takket være Odensegaard lens ekstraskatteregnskab konstaterer vi, at forarmelsen var en følge af kvægsyge.²⁸ Ganske enestående er en tilladelse til indsamling af løsepenge for en søn i tyrkisk fangenskab,²⁹ men ellers synes man ved tingene stort set at have holdt sig til de i lovgivningen anerkendte

²⁵ H. K. Kristensen op. cit. p. 452.

²⁶ Trykt nedenf. som bilag III.

²⁷ H. K. Kristensen op. cit. p. 444, jfr. Skast 1637 : 101, der måske er at opfatte som et skattefritagelsesvidne.

²⁸ 1644—45 bilag nr. 56.

²⁹ H. K. Kristensen op. cit. p. 447 f.

kategorier eller i hvert fald søgt at give tingsvidnernes begrundelser en lovmedholdelig formulering.

Et afgørende skel imellem tryglebrevsinstitutionen og sognenes særdeles primitive fattigforsørgelse ved legaliseret tiggeri finder vi først og fremmest i deres forskellige hensigt; for den fattige i almindelighed gjaldt det simpelt hen om at bjerge livet, for den med herredets eller stadens beseglede brev forsynede derimod om at opnå et ofte i selve brevet anført konkret mål, for den syge at genvinde sin førlighed (Aasum 1641 : 335, 1642 : 269, 1645 : 224), for den helbredte at blive sat i stand til at betale badskæreren (ib. 1641 : 280, 1642 : 158, 1648 : 89), utvivlsomt et stort problem i datiden. Var de 120 dlr., som en mand i Sokkelund herred havde udredet for sig og sin søn (1626 : 676), nok højdepunktet (heri måske også medregnet »tabt arbejdsfortjeneste«), ser vi dog, at et almindeligt benbrud i Aasum herred kostede sine 9 dlr. samt en skæppe boghvedegryn (1648 : 126), hvortil kom indtægtstab og leje af en karl til at varetage hoveriet (1648 : 159). Var således mand eller hustru igennem længere tid i kur, kunne de sikkert let komme af med »mesteparten af deres formue« (1642 : 314).

Hvis ikke formålet med indsamlingen måtte antages direkte eller indirekte at fremgå af ansøgningens beskrivelse af ulykken, kan det nu og da omtales, at hensigten dermed var »at komme til rette igen« (Silkeborg len 1622 og 1624, Skast 1636 : 285, 1639 : 448), eventuelt fordi den hårdt ramte gennem ulykken var »kommet til agters« (Aasum 1642 : 314, Søllinge sognevidne). Men ofte nøjedes man med de mere tryglende formularer, der også kendes fra almindelige bettelbreve, som »nødes«, »foraarsages«, »er nødt og tvinges til at bede om hjælp« (Aasum 1647 : 75, 86, 91, 212, 291; Skat 1636 : 34, 1637 : 50, 134, 1638 : 206, 1639 : 184, jfr. Sunds herred og Søllinge sognevidne).

Takket være tingbogsudgaverne, hvis oplysninger kan sammenholdes med lens- og skatteregnskaber, er vi nu i stand til i ikke ringe omfang at kontrollere, om denne hensigt opnåedes, og derigennem at søge fastslået, hvorvidt det virkelig er berettiget at opretholde det ovenfor postulerede skel imellem sognenes almindelige fattigforsørg og tryglebrevsinstitutionen. Til en begyndelse konstaterer vi, at som henvendelsen om hjælp udgik til *godtfolk*,³⁰ er supplikanterne, så vidt deres forhold tillader nærmere undersøgelse, næsten uden undtagelse selv godtfolk, dvs. ikke »almisselemmer«, der søger om fattigunderstøttelse. Uanset fællespræget af »tiggeri« adskiller tryglebrevene sig klart fra fattighjælpen ved specielt at omfatte netop sådanne kalamiteter, som man i en senere tid nåede frem til at kunne dække på forsikringsmæssig basis, som brand-, ulykkes-, kreatur-, syge-, invalide- og søforsikring. For at tale med lovens egne ord drejer det sig her om folk, der er ramt »af uforvarendes vaade«, og som gennem denne hjælp helst skulle bringes tilbage til

³⁰ Reccessen af 1587, jfr. Aasum 1643 : 396, Sokkelund 1621 : 359, Herlufsholm 1632 : 5, o.m.a.

status quo ante casum. Der er således en tydelig tendens i adskillige breve bagom de kraftigt udmalede, omend ret stereotype skildringer af den ansøgendes ynkelige tilstand til at fastslå, at det principielt er dennes *tab*, der er afgørende, dvs. ikke hans fattigdom i almindelighed, men hans forarmelse;³¹ thi de egentlige fattige var fortsat henvist til med sognepræstens tegn som legitimation at tiltigge sig det daglige brød.

Hvis vi nu nærmere betragter de 21 eksempler fra Aasum herred, viser det sig desværre, at adskillige små husmænd og indsiddere er praktisk talt ukendte, omend flere synes at have været bosiddende mænd eller enker, som med deres ejendele har indlogeret sig i andres gårde eller huse. Da tingbogsudgaven foreløbig slutter med 1648, må desuden de talrige småkårsfolk, som rantes af branden blandt Sønder Næraas husmænd 31/3 1647, stort set lades ude af betragtning. Men med hensyn til gårdmændene og de større husmænd er vi i adskillige tilfælde i stand til at fastslå, at de – måske netop på grund af den gennem tryglebrevet erhvervede hjælp – har kunnet ride stormen af og klare skærene.

Hans Mordsen («Mortensen»), fæster i Roldsted, var hårdt ramt af de udgifter, som hans nylig afdøde hustrus sygdom havde pådraget ham, og desuden til agters på grund af kvægsyge (1644 : 76 fik han tilhold angående sine skabede bæster), da han 1642 (: 314) opnåede tryglebrev. Hans vanskelige stilling fremgår af, at han i den følgende tid gentagne gange sagsøges for gæld og restancer (1643 : 134, 336, 1644 : 114, 260, 1645 : 252 o. m. a.), hvorfor han optog adskillige tingsvidner om sin armod til brug ved skattefritagelse (1644 : 231, 1645 : 98). Endnu 1647 4/11 optræder han dog som tingmand og synes i 1648 (: 206) stadig at besidde fæstet.³²

Rasmus Ibsen Bore, fæster i Fraugde, havde en nabo, som ikke lod sin ild vogte med tilstrækkelig omhu, hvilket førte til det sørgelige resultat, at begge gårde nedbrændte. Han fik derfor tryglebrev i 1641 (: 392), og i modsætning til den skødesløse nabo, der *ikke* fik tryglebrev, lovede han godsets ridefoged at genopbygge sin gård (1641 : 267). Han søges ofte for gæld og restancer (1641 : 363, 393, 1642 : 309 o. m. a.), men var dog tingmand 1648 23/3 og fæster 1648 (: 246, jfr. 122).

Jens Madsen, fæster i Næraa, fik 1643 (: 361) tryglebrev på grund af brand. Han regnedes blandt herredets mere fremtrædende bønder, som hyppigt anvendtes til at give synsvidner (f. eks. 1648 : 214), og 1642 15/9 var han meddommer ved pådømmelsen af en trolddomssag. Han fradømtes 1643 (: 186) sit fæste, men fik det trods gæld og restancer (1643 : 194, 1644 :

³¹ En tilsyneladende undtagelse (Skast 1638 : 206), der angår et gammelt, fattigt ægtepar med en totalt lammet søn og dennes vanføre hustru, virker så rystende tragisk, at et eventuelt brud på reglerne menneskeligt set er særdeles forståeligt. Måske har man dog været mere lemfældig i Sydvestjylland (jfr. H. K. Kristensen op. cit. p. 447).

³² Da Odensegaard lens ekstraskattemandt al ikke er ajourført år for år, er de desværre intet værd, når det drejer sig om at fastslå, hvorvidt en mand var fæster på en given tid.

153, 155 o. m. a.) øjensynligt igen, da han siden erhvervede sig talrige forarmelsesvidner af hensyn til skattefritagelse, i hvilke foruden branden også anføres, at han var ramt af kvægsyge (1644 : 143, 1645 : 34, 312, 1647 : 229).³³ Endnu 1648 30/11 optræder han som tingmand, og utvivlsomt var han stadig fæstebonde (1648 : 187).

Laurids Christensen, fæster i Bullerup, fik 1643 (: 396) tryglebrev i anledning af en ham overgået brand; i 1645 16/1 var han meddommer og endnu 1647 18/2 tingmand. Rasmus Hansen Skrædder, husmand i Roldsted, fik brandbrev i 1645 (: 294) og var tingmand endnu 1647 28/1. Søren Pedersen i Rønninge, der 1644 (: 221) fik tingets påtegning på et sognevidne om sin armod, var tingmand 1647 18/3 og fik kort efter et tingsvidne til brug ved opnåelse af skattefritagelse.³⁴

Anders Larsen i Næraa synes at være en lidt mere indgående skildring værd. Han havde i mange år siddet som fæster og efterhånden opsamlet en betydelig gæld (1643 : 194, 336, 1644 : 188 o. m. a.) og så store restancer (1643 : 152), at han 1643 (: 186) fradømtes fæstet. Alligevel bevarede han fortsat sine naboers tillid, i hvert fald var han meget brugt til at give dem forarmelsesvidner til skattebrug (1644 : 142, 151, 206, 213, 1645 : 97 o. m. a.), herunder også et egentligt tryglebrev (1643 : 361), og denne villighed kom ham øjensynligt snart til gode, da han 1646 (: 226)³⁵ selv fik tryglebrev efter seks mænds vidne, herimellem flere, som på denne måde synes at afdrage deres skyldighed for hans stadige beredvillighed til at vidne for sine naboer.

I brevet skildres malende Anders Larsens forarmelse, såvel hans hustrus syge arm som hans søns brækkede ben;³⁶ selv var han fattig, gammel og vanfør, hans kreaturer var døde, og han havde måtte opgive sin gård. Ganske vist er både badskærløn og kvægsyge lovmedholdelige begrundelser for tryglebreve; men en sådan mængde af forklaringer virker oftest mindre overbevisende end en enkelt vægtig årsag, og i betragtning af, at han har måttet fratræde sit fæste, dvs. at tryglebrevet ikke kan sætte ham i stand til at blive ved gården, får man en tydelig fornemmelse af, at loven og forordningerne her er tolket mest muligt i den skadelidtes favør, formentlig begrundet i, at den pågældende aldrig havde været karrig med at give sit vidnesbyrd til fordel for sine naboer.

En anden søn af Anders Larsen havde, vist netop på denne tid, fæstet gård i Næraa, og 28/3 1647 (: 94) sluttede han kontrakt med sin fader om dennes aftægt. Men inden Anders Larsen, der foreløbig havde lejet sig ind hos husmanden Anders Olsen sammesteds, kunne flytte over til sønnen, udbrød 31/3 den store brand blandt husmændene i Næraa. Atter fik Anders

³³ Jfr. ekstraskatteregnskabernes bilag 1644 26/9 (nr. 49), 1645 8/12 (nr. 31) og især 1647 8/4 (nr. 13).

³⁴ Ib. 1647 8/4 (nr. 13), jfr. 1644 28/11 (nr. 56).

³⁵ Jfr. ib. 1647 8/4 (nr. 13).

³⁶ Han førte således sag om sønnens badskærløn (1645 : 291, 311).

Larsen 6 mænds vidne om branden og »anden ulykkelig tilfald« (1647 : 291), det eneste tilfælde, jeg har fundet, hvor én og samme mand *to* gange opnåede tryglebrev, og det uanset at det ellers almindelige formål »at komme til rette igen« i denne forbindelse måtte siges at være illusorisk.

Også i andre tilfælde får man indtryk af, at en væsentlig baggrund for opnåelsen af tryglebrev var den pågældendes position i herredet. Det eneste helt uspecificerede brev fra Aasum herred om »armod« (1644 : 221)³⁷ er således en påtegning af et sognevidne udstedt til Søren Pedersen i Rønninge, der var broder til Rønninge Søgaards delefoged Jacob Pedersen (1645 : 304). Om Hans Hansen i Pederstrup, der 1641 (: 280) fik tryglebrev i anledning af badskærløn, ved vi således, at han var broder til Anders Hansen i Torup (1643 : 231), én af herredets mest ansete bønder, der i delefogedens fravær, ja ofte ved siden af denne var den mest benyttede beseglingsmand (bisidder) på herredstinget³⁸ og ved lejlighed således meddommer (1645 16/1) som sættemdommer (1646 : 141).

I Sunds herred konstaterer vi, at de to brandlidte bønder fortsat figurerer i jordebøgerne, og også i Skast herred kan vi i flere tilfælde se, at hensigten med tryglebrevet »at komme paa fode igen« opnåedes. Anders Mortensen i Bilstoft, der 1636 (: 285) fik tryglebrev, boede endnu 1639 (: 193) i eget hus, og såvel han selv, hans nabo Jens Madsen, der fik tryglebrev 1637 (: 158), og Niels Christensen i Nersbjerg, der fik brev samme år (1637 : 134), genfindes i lenets jordebog 1641/42, medens både Oluf Bech og Peder Lauridsen i Orre (tryglebreve 1637 : 49–51) ofte senere anføres i tingbogen (f. eks. 1639 : 504, 506).

Hverken tingbogsreferaterne eller tingsvidnerne i lensregnskaberne siger noget om, hvor længe tryglebrevene havde gyldighed. Men recessen af 1587 fastslog udtrykkeligt (§ 9 og 17), at de kun gjaldt ét år, hvilket formentligt stort set har været overholdt. De to med indsamlingsvedtegninger forsynede originale tingsvidner fra Sunds herred³⁹ er således begge udstedt 16/5 1621, og sidste påtegning er fra respektive 11/1 og 31/3 1622. Anders Larsen i Næraa der som ovennævnt 1646 26/11 fik et »uspecificeret« tryglebrev, benyttede først den ham 31/3 1647 overgåede brand til at erhverve sig nyt brev den 9/12 1647, dvs. efter at det gamle var udløbet. Men selvfølgelig har der alle dage været dem, der længst muligt søgte at udnytte deres næstes gode hjerte; om Peder Lauridsen i Orre (Skast hd.), der 24/1 1637 fik tryglebrev, hedder det endnu 29/10 1639 i et skattefritagelsesvidne, at han besøger godtfolk om sit brød i Guds navn.

På et enkelt og langt fra uvæsentligt punkt viser dette materiale ud over,

³⁷ I ekstraskattemandtallets bilag af 1644 28/11 (nr. 56) anføres dog specielt kvægsyge som årsag til forarmelsen. Jfr. ib. 1647 8/4 (nr. 13).

³⁸ Se register til udgaven af Aasum Herreds Tingbog 1640—48.

³⁹ Trykt nedenf. som bilag I og II.

hvad man på grundlag af den trykte litteratur hidtil har antaget. I sin kommentar til Skaanske Lovs paragraffer om brandstød bemærker Ostensen Weile som ovennævnt, at han kendte noget tilsvarende fra Ringsted herred, hvor den brandlidte med herredets beseglede brev måtte trygle *inden for* herredets grænser, øjensynligt en parallel til de med sognepræstens bevis forsynede almindelige betlere, som måtte tigge i selve sognet. Netop hvad territoriet angår, afviger de her fremdragne eksempler fra hans fremstilling, omend jeg foreløbig ikke tør benægte, at der kan have været forskel på øst- og vestdansk praksis. De to nedenfor aftrykte originale tingsvidner fra Sunds herred viser os gennem deres påtegninger, at de brandlidte bønder har hjem-søgt så stor en del af Fyn, som de inden for ét år har kunnet komme af sted med, såvel land som by; thi ikke mindst i købstæderne må det have været lettere at komme i kontakt med større kredse. Og som det nedenfor aftrykte sognevidne fra Søllinge bærer påtegning fra Odense by, har også tryglebrevet fra Mariager været viden om, idet det påtegnedes i Viborg.

På denne baggrund forstår vi bedre den almindelige slutningsformular i tryglebrevene fra Aasum og Skast herred, således i Aasum især »Vi vil også være forpligtede at tjene enhver igen, om nogen af eders fattige vil besøge os« (f. eks. 1642 : 314, 1643 : 361, 1645 : 294), i Skast »Vi vil ogsaa gerne sligt forskyldte, om nogen os i slig eller andre maader vil besøge« (f. eks. 1638 : 206), og da det er herredsmændene, der udtaler sig, må brevene strengt taget være stilet til udenherredsboende, overfor hvem man udtaler gensidighedsprincippet.

På grundlag af de bevarede, nedenfor aftrykte originalbreve kan vi danne os et vist indtryk af selve fremgangsmåden ved indsamlingen. Det ser ud til, at bonden søndag efter søndag har vandret rundt i sognene på landet og modtaget præsternes påtegninger på sit brev. Når disse altid er udstedt en søndag, er det nærliggende at tænke sig, at supplikanten har besøgt de pågældende gudstjenester, ja måske har præsten ligefrem fra prædikestolen gjort opmærksom på hans elendighed, hvorefter menigheden har kunnet betænke vedkommende med den almisse, som man den dag havde tænkt sig at yde. Men derefter har trygleren utvivlsomt gjort en rundgang i sognet i de følgende dage med sit behørigt påtegnede brev, idet man ellers dårligt kan tænke sig et rimeligt udbytte ved blot på to søndage for eksempel at samle ind i hele 10 af Baag herreds kirker, i hvert fald har han næppe kunnet besøge mere end to tjenester pr. søndag.

I købstæderne var det ikke sognepræsten, men en verdslig øvrigheds-person, vist oftest byfogeden, der påtegnede brevene, og her var det vel først og fremmest rundvandringen fra hus til hus, som var mest effektiv, ej heller

var man her bundet til søndagene.⁴⁰ Desuden besøgte på hverdage en del herregårde, det vil vel sige, at man anmodede ridefogeden om tilladelse til at samle ind også blandt godsets bønder. Og da kun i ét eneste tilfælde såvel gods som det pågældende sogns præst besøgte, må man formode, at med hensyn til sogne, der domineredes af en enkelt hovedgård,⁴¹ har man anset godsets påtegning for nok så væsentlig som sognepræstens. Det er dog pudsig at bemærke, hvorledes den ene brandlidte bonde besøgte Hvedholm og Kærstrup godser, medens den anden henvender sig til de respektive sognepræster i Horne og Bregninge. Kun Højsgaard besøgte de begge (den ene efter først at have opnået Haarby præsts vedtegning), så muligvis har gårdens herskab (jomfru Pernille Lykke?) haft ry for gavmildhed.

Det må dog stedse holdes for øje, at påtegningerne repræsenterer et minimum; dels kan tilladelsen nu og da være meddelt mundtligt, dels er det givet, at bønderne flere steder må have samlet ind uden at bekymre sig om formel legitimation. Det er nemlig ganske påfaldende, i hvilken grad påtegninger savnes netop fra de til bøndernes hjemsted Øster-Skjerninge grænsende sogne (Vester-Skjerninge, Ulbølle, Hundstrup, Krarup, Stenstrup, Ollerup og Egense). Her, hvor naboens skade var almindeligt bekendt, og hvor man havde sine personlige venner og bekendte, har man øjensynligt sprunget formaliteterne over; betegnende nok er den eneste påtegning i dette område fra Fjellebro gods. Derimod finder vi påtegninger fra resten af Sunds herreds sogne samt fra Svendborg og Taasinge, det halve Gudme herred med tilgrænsende dele af Vindinge herred samt Nyborg, en mistænkelig ringe del af Sallinge herred med Faaborg samt den sydlige og større halvdel af Baag herred med Assens. Længst nåede man ud, når det gjaldt købstæderne, begge var således taget den lange vej til Odense.

Bortset fra købstæderne dækker de to breves påtegninger kun i ringe grad hinanden, hvilket dog næppe skal tages som vidnesbyrd om en delingsaftale. Årsagen hertil er utvivlsomt alene, at det i nogen grad har været tilfældigt, hvor bønderne under deres indsamling formelt har søgt, respektive opnået indsamlingstilladelse. Men i hvert fald fremgår det klart, at det område, som de på ét år har kunnet dække, er Sydfyn i en halvcirkel, der med centrum i Øster-Skjerninge berører Assens, Odense og Nyborg; thi her ud over er kun den ene i forbindelse med sit besøg i Nyborg nået helt op til Kerteminde.

Som ovenfor omtalt tyder tryglebrevsinstitutionens udbredelse og ensartede præg på høj alder, og det er da også værd at erindre, at Ostersen

⁴⁰ Den ene af de to brandlidte bønder anså øjensynligt Odense for et længere besøg værd, idet han først fik borgmester Jørgen Nielsen Skrivers påtegning og dagen efter Laurids Jensen Guldsmeds »thill Olauss«, mon til Olavs dag (29/7)? Trods velvillig assistance fra Landsarkivet for Fyn har det ikke været muligt at angive nogen funktion, som kunne give Laurids Jensen adkomst til at påtegne et tryglebrev.

⁴¹ F. eks. Hvedholm i Horne sogn, Hesselagergaard i Hesselager sogn og Ørbæklunde i Ørbæk sogn.

Weile parallelisere den sjællandske brandstødsindsamling (i Ringsted herred) med Skaanske Lovs mere end fire hundrede år ældre § 225–26 om den brandlidtes *ret* til af hver bonde i herredet at modtage en beskeden understøttelse. At tilsvarende ikke er omtalt i de andre landskabslove, kan i hvert fald ikke tages som bevis på, at man ikke kendte noget sådant uden for Skaane, da som bekendt de gamle love på ingen måde tilsigter at behandle samtlige den datidige tilværelses problemer og institutioner, men fortrinsvis sådanne, som erfaringsmæssigt gav anledning til retstrætter. Betegnende nok synes Skaanske Lov heller ikke at være specielt interesseret i selve indsamlingsinstitutionen, men nævner det tilsyneladende først og fremmest på grund af de problemer, som henholdsvis nægtelse af støtte og eventuel selvforskyldt ildsvåde bragte med sig.

Selve princippet, at et kollektiv havde i hvert fald moralsk pligt til at understøtte sine medlemmer, er jo typisk for middelalderens samfundsliv. Tydeligst kommer det til orde i gildesskråerne, hvor vi ser et lav, en afgrænset klasse, en landsby eller tilsvarende organisationer definere deres forpligtelser i så henseende,⁴² og specielt landsbyens (godsets) gensidige hjælp navnlig med hensyn til brandskade holdt sig længe side om side med tryglebrevsindsamlingen.⁴³

Men dette system med hjælp-til-selvhelp stødte tidligt sammen med almissebegrebet,⁴⁴ hvis grundtanke, »de gode gerningers« selvstændige værdi, gjorde *almisseydelsen* til det primære, medens indsamlingens konkrete *formål* trådte i baggrunden. Derved blendedes social forsorg, altså egentlig fattigunderstøttelse, uhjælpeligt sammen med tryglebrevens hjælp-til-selvhelp, der var baseret på, om ikke forsikringstanken, så dog den kollektive gensidigheds princip.

Et slående vidnesbyrd, ikke blot om denne sammenblanding, men også om 16. århundredes begyndende opposition her imod har vi i Christiern II's lovgivning, der på enkelte områder foregriber 1587-recessens tanker. Såvel i købstadsloven som i udkastet til lov for landet søges tiggeriet indskrænket mest muligt, og kun bestemte kirkelige institutioner samt værdigt trængende med behørig autorisation får tilladelse til at bede om almisse.⁴⁵

Men af udkastet til lov for landet fremgår tydeligt, at tryglebrevssædvanen ikke blot da stod i fuldt flor, men også at regeringen lige så lidt som godt 60 år senere havde til hensigt at ramme denne gennem de tiggerifjendtlige lovbestemmelser. Man stillede sig desangående tilfreds med blot at søge ord-

⁴² C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraer i Middelalderen, især II p. 586 ff., Bro-Jørgensen op. cit. p. 20 ff. samt Poul Meyer: Danske Bylag p. 364 ff.

⁴³ Tilsvarende fortsatte gejstlighedens kollegiale bistand langt op i 18. århundrede side om side med forsikringsmæssige forholdsregler (Bro-Jørgensen op. cit. p. 111).

¹⁴ Jfr. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder III sp. 583 f. (Eleemosyne).

⁴⁵ Købstadloven § 88 og 83 = udkast til lov for landet § 112 og 120 (Kolderup-Rosenvinge: Danmarks gamle Love IV p. 117 og 115, jfr. p. 55 og 58).

ningens vildskud afskaffede. At lovudkastet forbød folk at stikke ild på deres ejendom for derefter at indsamle brandstød,⁴⁶ minder om Skaanske Lovs bestemmelser; men selve brandstødsindsamlingen må vi forudsætte stiltiende anerkendt. Også andre indsamlingsformål kendtes da, og i hvilken grad indsamlingsmanien under »de gode gerningers« auspici er havde taget overhånd, fremgår af, at lovudkastet anså det for nødvendigt ligeledes at forbyde, at folk på denne måde søgte at skaffe drabsbøder til veje.⁴⁷

Christiern II's love opbrændtes; men principperne i hans fattiglovgivning genoptoges med recessen af 1587. Der røstes ikke ved tryglebrevsinstitutionen, og i dens regulerede form fortsatte den langt op i tiden. Først det moderne forsikringsvæsens sejrsgang overflødiggjorde den ældgamle kollektive hjælp; men endnu så sent som omkring midten af forrige århundrede finder vi den i bedste velgående adskillige steder i landet.⁴⁸

BILAG I

Nyborg Lens Regnskab 1622/23, Bilag nr. 83.

Hanns Pederßønn i Thrunderup, herridsfoget wdi Sundzherritt, Oloff Nielßøn i Høye, Jens Seffrenßønn i Rudme och Frandzs Folmerßøn, schriffuer, giøre for alle witterligt, att aar effter Christi fødsell 1621 onsdagen den 16. may paa Sundtsheridz ting waar schickett Peder Lauridzen i Østerschierninge, begierett och fich ett fuld thingßuinde aff aatte trofaste dannemend, som erre Ehrnst Morttenßøn i Olderup, Peder Juul i Schoußboe, Niels Hanßøn i Egebierrig, Jens Morttenßøn i Høye, Raßmus Hanßøn ibidem, Hans Madßøn i Tueed, Mads Jenßøn i Boebierig och Oluff Jenßøn i Høye, huilche for:ne dannemend der alle oc huer [een]drechtelige windett, att d[e pa]a for:ne thing oc dag sandelige saae oc hørde, att [f]or:ne Peder Lauridzßønn fremkom i dag inden tinge och klagelige berettede, att den 4. may nu ßeniste forledenn om natten er hannom offuerkommen en møget stoer schade aff jldebrand formedelst sin naboers ild, som bode i gaarde med hannom, och angick samme jldebrand, der hand laa i sin ßeng samptt hustru och folck, och wiste icke aff denn wlocke, førennd ilden waar kommen i hußett, och maatte med ßin fattige hustru oc børnn saa gaatt ßom nøgne vige hußett och finge en møgett ringe ting biergett, aff huiß hannd haffde, och bleff hans huß oc gaard aldieles till grunde affbrend, om huilcken hans bedrøffuelige leilighet hans sogneprestes hederlig och wellærd mands h. Bagge Jacobsens schrifftlige berett[ning] och hans naboers Hans Andersens, Søffren Nielßens, Anders Hanßens och Hans Hanßens mundelige beretning bekrefftet alt for møgett (detswerre) sandferdige att werre, och er for ßaadann hanns wleilige tilfald høiglige foraarßagett gode folck om nogen hielp oc befordring att beßøge, Gud almeg:te will alle welgierninger rundeligen igien med alt ... [?] godtz wedellegge; att ßaaledes for oß om for:ne fattige mands bedrøffuelige condition inden

⁴⁶ Udkast til lov for landet § 114 (ib. IV p. 56).

⁴⁷ Udkast til lov for landet § 113 (ib. IV p. 55 f.) I 1559 udstedte det sjællandske landemøde et synodalmonitum netop angående indsamling af brandstød og drabsbøder (mandebød) (Kirkehistoriske Samlinger 2 II p. 461).

⁴⁸ I flere sjællandske amtsjournaler omtales endnu i 1850'erne brandbreve (Landsarkivet for Sjælland); i Vendsyssel samledes ved 19. århundredes midte hjælp i anledning af kvægsyge (Bro-Jørgensen op. cit. p. 36); i Nordsjælland kendtes brandstød langt op i forrige århundrede (A. Uhrskov: Nordsjællandsk Landsbyliv p. 161, Fra Frederiksborg Amt 1918).

tinge berett er, haffuer wi thill ydermere windeßbiurd ladett thrøcke woress zignetter her nedenfore. Datum vt supra.

HP ON JS FRANTS FOLMERSØN

Påskrift:

| s. 1. |

lest paa Høgßgard den 12. februarioß.
anno 1622 lest paa Fiellebroc then 23. marsi.

| s. 2, spalte 1 |

Forloffuidtt wdj Faaborigh dennd 16. junj anno 1621.
Hanns Niellßenn.
Vindinge dnca. 3. adventus dni [16/12 1621].
Land... et Bregninge til feste trium regum anni 1622 [6/1].

| s. 2, spalte 2 |

Forløffuidt vdi Otenße thend 23. junij a. 1621. J.N.
Den 24. ju:y lest i Ottenße. S. Hanns dagh thill Olauß. L. Guldsmedtz.
Forløffuitt om hielp vdj Assens den 2. julj ano 1621. J.B.
Lest i Aaby och Aastrup kirker den 26. søndag epter trinit. [25/11] J. Jacobßen.
Er forløffuedt vdj Nyborgh den 14. desember a:o 1621. Peder Nielsen, eg. hand.

| s. 2, spalte 3 |

Forløffuit vdi Suenborich 3. junij a:o 1621. Michil Enwoldz [?].
Synderby dnca. V post trinit. annj 1621 [1/7].
Skaarup och Thuedt 1. aduent a. 1621 [2/12].
Er forløffuedt paa Heßellager denn 8. decembris anni 1621. Reinnholt Christof-
ferßen.
Horne domin. 2. post epipl. 1622 [20/1].
Søby oc Turup dnca. V post epiphan. a:i etc. 1622 [10/2]. S.H.H.
Espe och Vanthing dnca oculi [1622 24/3].
Ræinge och Herringe dnica lætare [1622 31/3].

BILAG II

Nyborg Lens Regnskab 1622/23, Bilag nr. 84.

Hanns Pederßøn i Thrunderup, herridsfoget wdi Sundzherritt, Olluff Nielßønn i Høye, Jens Søffrenßønn i Rudme och Frandzs Folmersßøn, schriffuer, giøre for alle witterligtt, att aar effter Christi fødsell 1621 onßdagenn den 16. may paa Sundts-herrids ting waar schickett Annders Raßmußen i Østerschierninge, begierett och fich ett fuld tingßuinde aff aatte throfaste dannemend, som ere Ernst Morttenßønn i Olderup, Peder Juull i Schoußboe, Niels Hanßøn i Egebierig, Jenns Morttenßøn i Høye, Raßmus Hanßønn ibidem, Hans Madßønn i Tueed, Madzs Jenßønn i Boe-bierig och Olluff Jenßønn i Høye, huilche for:ne dannemend der alle oc huer enn-drechteligen windet paa thro och sandingen, att de samme dag paa for:ne ting sande-lige ßaae oc hørde, att for:ne Annders Raßmußen fremkom i dag inden tinge och for thingßdom sørgelige berettede, att denn 4. may ßenisten forleden om nattenn er hannom offuerkommen en møgett stoer skade aff jldebrannd, som angick, der hannnd med hanns naboer och folck laa i deres senge, och wiste icke aff den wlycke, førennd jlden haffde faaitt offuermacht, och maatte med stoer fare enttwige hußett och fick intted biergett, aff huiß hannnd haffde, och bleff hans huße och gaarde thill grunde

[*udstregt*: aldeles] <nesten> affbrennd, huilcken hans beretning hans naboer Hans Anderßønn, Søffren Nielßen, Anders Hanßen och Hans Hanßønn ßamtøcktte och bekræfftet alt for møgett [detswere] sandferdig att werre; er hand derfor høylig forarsaget gode fromme folck om nogen befording i ßaadanne hans elendige bedrøffuelig wilkor att besøge, Gud almeg:te will alle gode gierninger rundelige och well igienn wederlegge; att ßaaledes om hans leilighet er berett for osß, bekræfter wi med wores beseiglinger her neden wndertrøchtte. Datum vt supra.

HP ON JS FRANTS FOLMERSØN

Påskrift:

| s. 1. |

lest paa Høgßgard den 8. nouember anno 1621.

| s. 2, spalte 1 |

forløffuidt y Ottenss then 9. juny [1]621. Jacob Lett.

forløffuit vdi Assens s. Mortens dagh 1621 [11/11]. J. Bang.

| s. 2, spalte 2 |

Forløffuidt vdi Nyborig denn 16. juny anno 1621. Thomes Brun.

Er forløffid wdj Kiertteminde søndagen den 17. juny anno 1621. Pouell Skinckell, egen handtt.

Lest paa Kiestrup denn 9. july anno 1621.

Admissæ Gudme et Brudager 21. dominica trinit. anno 1621 [21/10]. N.L.(?).

Biereby 21. octob. a:o 1621.

Horby dominica XXIII trinitatis [4/11 1621].

Flemløs eadem dominica.

Dreslette dom. XXIII post trinit. a:i 1621 [4/11].

Synderby ut supra etc.

Søeby oc Turuppe dnca. 24. post trinit. a:i etc. 1621 [11/11]. S.H.H.

Gamtofte dnica. 24. trinit. [11/11 1621].

Sandagger och Holeuaadt dnica. 24 post trinita. anno 1621. [11/11].

Dnc. 1. advent. i Aaby och Aastrup [2/12 1621]. J. Jacobßen.

Dnica. III adventus Lanngaa et Øxendrup anni lubentis 1621 [16/12]. T.N.

Eadem dnica. Giselæ. J.C.

| s. 2, spalte 3 |

Forløffuit wdj Suenborich 2. juny anno 1621. Michil Enwoldsen, egh.

Forløffuidt wdj Foborrigh att besøge gottfolck om hiellp i Jesu naffnn denndt 31. october anno 1621. Hanns Nielßenn.

Lest på Huedhollmb den 1. nouembris 1621.

Querndrup dom. 3. advent. anno 1621. [16/12]. M.K.

Dnica. 3. advent. K[irkeby] et L[unde]. [16.12]. C.N. [?].

Frørup epiphantias dni. 1622 [6/1].

Vindingi eodem festo præscripto.

Lest paa Ørbecklunde den 11. januarij anno 1622.

BILAG III

Nyborg Lens Regnskab, Bilag til Extraskattemandtal 1630.

Wy effterskreffne Lauritz Hanssøn wdj Sølling, kirckewerge, Anders Hanssøn, aldermand, Hans Pederssøn, Anders Suur oc Rasmus Christofferssen ibid., Rasmus Suur, Niels Matzøn oc Dines Jørgenssøn wdj Eskildstrup kiendis oc hermet for alle

witterligt giøre, at aar effter Guds byrd 1630, den næste søndag effter Trinitatis, som indfald den 30. may, skickit waar næruerendis breffviser Anders Hanssøn wdj for:ne Sølling paa Sølling sogensteffne for oss oc dannemend flere, som forskreffne tid oc dag Sølling kircke søgt hafde, huilcken stod wdj leent liud oc waar aff sine naboer it fuldkommit sognewinde begerendis anlangendis det wlyckelig tilfald, hannem wdj disse tuende forgangne aar waar tilslagen oc molesterit, at de der om wilde metdeele hannem deris testification oc sandheds widnisbyrd, saawijt dennem der om witterligt vaar. Der til suarede meninge Sølling sogenmend, som forbemelte tid oc dag Sølling kircke søgt hafde, at det waar dennem nocksom beuist, det for:ne Anders Hanssøn paa disse tuende aars tid waar hasteligen frafalden hans heste, hopper oc andet quæg, saa at hand der offuer met sin næring er megit til agters kommen, mens paa det at hand nogenledes sin store skade kunde effter komme, nødis hand til, fattig mand, godhiertige christne om hielp at visitere oc besøge, bedendes derfor alle oc huer serdelis, for:ne Anders Hanssøn hender for at komme, at de for Guds skyld oc denne wor ringe skriffuelse wilde hannem nogit vdj Jesu naffn betencke, foruentendis løn aff Gud den almectigste, huilcken alle gode gierninge wil rigelig belønne. Desz til witterlighed hafver wy tryct wore zigneter her neden vnder. Actum anno, loco ac die vt supra.

LH	AH	HP	AH
RC	RH	NM	DJ

At denne fattig mand Anders Hanssøn hafver fangit saadan skade, som foreskrefuit staar, det bekiender ieg Jørgen Lauritzon met denne min egen haand.

Forloffuidt wdj Othenße den 19. junij, a:o 1630. Jørgen Mogenssen.

Et mislykket egaliseringsforsøg

AF C. RISE HANSEN

Den, der nu og da, helt eller delvis, gennemgår en gammel tingbog for at eftersøge en sag el. l., kommer ofte ud for, at han finder et eller andet, der forekommer interessant, men er uden betydning for den eftersøgning, der er i gang; et notat henlægges til senere brug og bliver meget ofte liggende ubenyttet. Sådan er det også gået de her aftrykte to udskrifter af Hammer herreds tingbog fra 1718, der har henligget en halv snes år.

Problemet, de angår, er imidlertid landbrugshistorisk set af betydelig interesse. Jordfordelingen under det gamle landsbyfællesskab var et overordentlig ømtåleligt problem; fordelene ved en lighedeling af gårdenes tilliggende, egalisering, kunne for proprietæren være betydelige, ikke mindst efterhånden som hoveriets størrelse og vigtighed voksede, men også f. eks. på ryttergodset ved inddelingen af lægderne til rytterunderhold.

Dr. Holger Munk har i sin bog om rytterbonden i et kapitel behandlet spørgsmålet om rebning og jorddeling i landsbyerne på det vordingborgske rytterdistrikt 1718–68 og fremdraget et værdifuldt stof, der dog især vedrører den sidste halvdel af den undersøgte periode.¹ Fra det antvorskovske rytterdistrikt har Axel Steensberg og jeg selv redegjort for den egalisering, der fandt sted i to landsbyer o. 1720, nemlig i Hejninge og Snekkerup.²

De to tingbogsuddrag, der nedenfor aftrykkes, angår et mislykket forsøg på at få lighedelt Ring bys agre og enge mellem samtlige bymænd. Det fremgår, at initiativet til egaliseringen blev taget af bymændene i Ring og var billiget af regimentsskriveren³, men at sidstnævntes samtykke skulle være opnået under urigtige forudsætninger («vrang beretning»). Da rebningen af fælleden var iværksat, opstod der modstand mod den nye inddeling. Forholdet var det, at der allerede ved udmeldingen af de fire mænd 13. juni 1718 var taget det forbehold, at de ikke måtte lade reb gå over kirkejorden og anden »fremmed udvortes« jord, om der skulle findes nogen sådan⁴, et ganske normalt forbehold.

¹ Holger Munk: Rytterbonden. En landbrugs- og kulturhistorisk studie fra Vordingborg rytterdistrikt, 1955, 152 ff.

² C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning. Undersøgelser i tre sjællandske landsbyer (Videnskabernes Selskabs Hist.-filologiske Skrifter, Bind II, Nr. 1), 1951, 240.

³ Om regimentsskriver Hans Madsen, se Munk: anf. arb. 24--26.

⁴ Om undtagelser fra rebningen se Poul Meyer: Danske bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre på baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer, 1949, 328—42.

Brugene i Ring by var meget forskellige i størrelse; men de kan dog stort set samles i to grupper, den ene bestående af brug af en mindre type med 3–5 tdr. hartkorn, den anden med brug af en dobbelt så stor type med 7–9 tdr. hartkorn.

Efter hovedkrigs- og portionsjordebogen 1719 var der i Ring by følgende landbrug⁵:

1. Peder Poulsen af Kylløbæks øde vandmøllejord. Hartk. 3–6–0–1.
- 2[a]. Christen Nielsen. Hartk. 3–5–3–2¹/₂.
- 2[b] Rasmus Jensen. Hartk. 3–5–3–2¹/₂.
3. Peder Nielsen. Hartk. 5–5–2–1.
4. Hans Jensen. Hartk. 8–3–0–1.
5. Jakob Jensen. Hartk. 0–5–2–2.
Tillige kirkegods. Hartk. 9–2–2–0.
Endnu bemeldte Jakob Jensen og Peder Skræder. Hartk. 1–5–0–2.
6. Torkild Jensen. Hartk. 7–1–2–1.
7. Peder Jensen. Hartk. 5–2–0–0.
8. Elias Jensen. Hartk. 8–6–1–1.
9. Jep Jensen. Hartk. 7–6–1–2.
10. Søren Mikkelsen. Hartk. 5–5–1–0.
11. Jakob Hansen. Hartk. 9–7–3–2.
12. Torkild Nielsen. Hartk. 8–7–3–0.
- 13[a]. Peder Hansen. Hartk. 4–2–2–¹/₂.
- 13[b]. Niels Christensen. Hartk. 4–2–2–¹/₂.
14. Hans Hansen. Hartk. 4–7–3–2.
15. Mads Nielsen. Hartk. 4–5–2–2.
16. Peder Hansen. Hartk. 5–6–1–1.
17. Lars Pedersen. Hartk. 8–4–2–2.
18. Peder Pedersen. Hartk. 4–1–3–2.

Alle disse gårde på nær matrikel nr. 5 tilhørte på denne tid kronen, men matrikel nr. 12 var først erhvervet i 1716.⁶

Med matrikel nr. 5 forholdt det sig således, at kronen 1684 skødede bl. a. jus patronatus til Hammer kirke med kirketiender og indkomsten af tilliggende jordegods til Knud Thott til Gavnø, herimellem var i Ring 2 gårde med tilhørende skov; men kronen forbeholdt sig tilbagekøbsretten til det bortskødede.⁷ I kraft heraf tilbagekøbtes 1719 fra Sophie Thott til Gavnø

⁵ Når jordebogen 1719 er benyttet, skyldes det, dels at denne i tid ligger så nær ved det tidspunkt, fra hvilket tingbogsuddragene stammer, dels at to gårde — matr. nr. 2 og nr. 13 — var blevet delt i den tid, der var gået, siden matriklen af 1688 optoges.

⁶ Kronens Skøder III, 1941, 601. Skødet er først dateret 17. april 1717. Gården erhvervedes fra Carl Ludvig v. Wedell til Grevensvænge.

⁷ Kronens Skøder II, 1908, 539. Udgiven har fejlagtigt »Beng« i stedet for Ring, jvf. smst. s. 835.

Hammer sogns kirke med tiender og gods, herimellem i Ring matrikel nr. 5 med hartk. 9-2-2-0 og skov med hartk. 0-0-2-2 samt en kirkejord med hartk. 1-5-0-2 og skov med hartk. 0-0-2-2.⁸ Da egaliseringen i Ring søgtes gennemført i 1718, lå dette kirkegods altså end ikke under kronens forvaltning, men under Gavnø.

Men lad nu Hammer herreds tingbog selv fortælle om det mislykkede egaliseringsforsøg.

13. juni 1718 (fol. 599).

Hans Hansen og Peder Jensen af Ring mødte for retten paa egne og samptlige byemændz vegne, og var begierende 4re uvillige mænd her af retten maatte udmeldes, som kunde ligne og deele byens tilligende ager og eng imellom samptlige byemænden, at de alle kunde hafue lige brug og skyld og bære ens byrde med hver andre, og derpaa i retten fremviste regimentskrifverens edle Hans Madsens i Nestved hans skriffthlig tilstaaelse, at samme mænd maatte udmeldes uden nogen til hanem gifne varsel med videre samme skriffthlige tilstaaelse og begiering om formelder af dato 11. junj 1718. Huortil da udmeltes formand Hans Rasmusen i Hammer, Rasmus Frantzen ibid., Peder Brund i Vester Egisb[org] og Heming Laursen ibidem, som paa retten[s] vegne befaller denem med forderligst paa aaesterne at begifve, men tilforn gifve regimentskrifveren det tilkiende, om hand eller fuldmægtig deris tog wil bivaahne og samme deris forretning saaledes at fuldbiurdige, som de her inden tinge kand ved æd præstere og det med allerførste mueligt kand være at ofuermaale og deele felliden, og i effterhøst de andre 2de marcker, dog at de observerer, huor kirkejorden falder, de da icke lader reeb gaee ofuer dend eller anden fremmed udvortis jord, om nogen skulde findes, som kand være fremmed herskab tilhørende.

20. juni 1718 (fol. 600).

Kongl. Mayts. regimentskrifuer sr. Hans Madsen ved sin fuldmægtig mons. Niels Pilemark gaf tilkiende, at nogle af Ring byemænd effter wrang beretning, har udvircket regimentskrifverens tilladelseseddel, at her af retten maatte udmeldes 4re mænd, til at ligne alle gaarderne i byen, saaledes at hver kunde blifue lige udj skyld og brug og som fornehmes, at de jldferdig har reebet en deel der af jorden og de fleste af byemændene til ubodelig skade, førend de om mændenis udmelding har communicert regimentskrifveren eller tilkiendegifvet, naar saadan reebning skulde skee, saa effterdj at samme begyndte reebning ej kand nyde sin fremgang, efftersom jorden paa mange steder blifuer utaaelig deelt i smaa agre formedelst kirckejord, som ej kand gaee i reebning med, altsaa indtil videre afliuses og forbiudes samme reebnings fremgang, og at det, som allerede derved er forrettet, ej skal være af nogen gyldighed, hvilcken tilliusning eller afliusning saaledes skeer effter regimentskrifverens befalling.

Det fremgår tydeligt af sidst anførte referat, at årsagen til, at reebningen blev opgivet, var, at kirkejorden ikke kunne gå i reebning med den øvrige jord. Spørgsmålet er så, hvad der skal forstås ved kirkejord. For det første var der den egentlige kirkejord (hartk. 1-5-0-2) til Hammer kirke; den var

⁸ Kronens Skøder III, 1941, 818.

samlet på 2–3 steder i hver vang⁹; den synes ikke at kunne være så voldsomt til gene, heller ikke når hertil føjes tre kirkejorder til Vester Egesborg kirke, der ligeledes fandtes i Ring bymarker¹⁰. Det må vel derfor antages, at også selve den til Hammer kirke hørende fæstegårds jorder (hartk. 9-2-2-0) ikke har kunnet rebes med, og da den havde agre i næsten alle landsbyens åse og oftest midt i disse, mens de andre kirkejorder i flere tilfælde netop lå ved enden af en ås, må det have været helt ødelæggende for en omrebning af landsbymarkerne, hvis selve denne gårds agre havde krav på at ligge urørt i åsene.

⁹ I Øbjergmarken: Bros agre nr. 23 (6277¹/₂ kvadratalen) og Dale agre nr. 20—21 (17220 kvadratalen). — I Birkemarken et sammenhængende areal opført for sig som en ås (18056 kvadratalen) og Siunche [?] Raad agre nr. 13 (8379³/₈ kvadratalen). — I Kirkemarken: Pilagre nr. 17—20 (32488 kvadratalen), Kirketofterne nr. 4 (4797¹/₂ kvadratalen) og Søndre Toelebjergsås nr. 22 (2530 kvadratalen). — Se markbog nr. 317 og modelbog nr. 1717, fol. 121 f.

¹⁰ I Øbjergmarken: Lille Leragre nr. 10 (4571¹/₈ kvadratalen). I Birkemarken: Bavnagre nr. 7 (9900 kvadratalen) og Mølle Lcre ås nr. 20 (6243¹/₄ kvadratalen). Se markbogen nr. 317.

Dom og dele

AF POUL MEYER

De folkelige og retlige forestillinger om tvistemål og rettergang har gennemløbet en lang men langsom udvikling fra den ældre middelalders selvtægt og slægtsfejde til den moderne doms klart definerede begreb og den abstrakt formulerede procesret. I første halvdel af 1600-årene var denne udvikling tilsyneladende langt fremskredet for så vidt angår de overordnede domstole, hvis afgørelser i mange – men ikke alle – tilfælde kan opfattes som domme i nogenlunde den forstand, vi kender dem i dag.

For så vidt angår underretterne var forholdet et andet. De retlige forestillinger har især i et folkeligt milieu vist sig at være præget af en betydelig konservatisme. I visse tilfælde finder vi nyere betegnelser anvendt om retlige fænomener, der i høj grad har bevaret deres oprindelige indhold, og i andre tilfælde er ældgamle former og betegnelser bevaret, uden at de dækker over et indhold, der svarer til det, de tidligere havde.

Retshistorikeren må derfor besinde sig på, at hans videnskab er en del af idéhistorien, og det er derfor beklageligt, at mange retshistoriske problemer stadig kun findes behandlet i værker fra det forrige århundrede, hvis forfattere i stor udstrækning anvendte deres egen tids juridiske begreber ved beskrivelsen af historiske fænomener. Dette gælder også *V. A. Secher*, hvis undersøgelse i 1885 om vitterligheden i den ældre danske proces stadig er den eneste foreliggende undersøgelse af rettergangen ved underretterne. Sechers opfattelse af vitterlighedsprocessen blev overtaget af *Henning Matzen*,¹ der i 1894 skrev den seneste fremstilling af dansk proces i 1600-årene, og hans opfattelse er stadig ikke anfægtet, men er lagt til grund for *Stig Juuls*² forklaring af den tids *fordeling*: »En i ældre ret meget anvendt fremgangsmåde i retssager, hvor sagsøgerens krav havde en særlig klar karakter, f. eks. ved at være støttet til et gælds-brev (vitterlig sag) . . . Virkningerne af f. var i første linie, at den fordelte var afskåret fra for fremtiden at optræde som sagsøger og fra at kunne aflægge partsed med mededsmænd. Hertil kom i 1500-årene, at f. kunne være grundlaget for eksekution af kravet ved fogden.«

Forinden vi tager kilderne til Sechers opfattelse af rettergangen på Christian IV's tid op til fornyet overvejelse, er det nødvendigt ganske kort at skitsere det historiske grundlag, som denne rettergangsform havde i dansk middelalderret. Det må da først bemærkes, at dansk ret ikke som norsk

M. h. t. anvendte forkortelser henvises til s. 56.

¹ Forelæsninger over den danske Retshistorie. Offentlig Ret II. Proces s. 150 ff.

² Johan Hvidtfeldt (red.): Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952—56 s. 229.

kender betegnelsen *vitterlig sag* (vn. *vita fé*, egtl. vitterligt gods) for en særlig gruppe af sager, der kan underkastes en særlig summarisk procesmåde, og det er heller ikke rigtigt, at *vitterlig* gæld – som hævdet af Secher – i 1500- og 1600-årene herhjemme anvendtes i retssproget som en teknisk term for, at betingelserne for en særlig fordelingsproces var til stede. Der findes så mange eksempler på, at betegnelsen anvendes i den ganske almindelige betydning af gæld, om hvis eksistens der ikke er nogen tvivl, og omvendt findes der så mange fordelingsager, hvor vitterligheden slet ikke er nævnt, at kilderne ikke begrundet en sådan teknisk anvendelse af betegnelsen.

Var vitterlighedsbegrebet ikke kendt i middelalderen, så er det dog klart, at der opstod særlige problemer i forbindelse med ubestridte eller ubestridelige krav, og vi er nødt til kort at berøre disse problemer. Det drejede sig om de tilfælde, hvor en indstævnt ikke ville rette for sig på tinge, enten fordi han udeblev, eller fordi han undlod at fyldestgøre sagsøgeren på trods af, at han ikke bestred kravet eller uanset, at en fældende dom havde pålagt ham at fyldestgøre domhaveren.

Reglen i Eriks sjællandske lov II : 76, hvorefter en bymand i visse sager er pligtig at stå klageren til rette hjemme i landsbyen, pålægger den, der ikke vil stå til rette, en dobbelt så stor bøde, som han ellers skulle have betalt. Ifølge andre regler gør den, der ikke vil stå til rette på tinge, sig skyldig i lovløshed (*rætløsa*) og pålægges derfor en bød på 3 mark til bonden og 3 mark til kongen. Skånske lov 73, jfr. 14, fastsætter, at en sådan lovløshed er begået, så snart udeblivelsen fra det tredje ting er konstateret, men Eriks sjællandske lov II : 51, jfr. den yngre bestemmelse i III : 51, kræver, at sagsøgeren først skal tage den udeblevnes *mandhelg*, og i Jyske lov II : 60 omtales lovløsheden først i de tilfælde, hvor der er faldet dom, og den domfældte ikke vil opfylde dommen.

Disse bestemmelser, der i sig selv vidner om en interessant udvikling af de retlige forestillinger, som vi naturligvis må lade ubehandlet her, skal ses på baggrund af mulighederne for en udeblivelsesdom. Udeblivelsesdom på herredstinget er omtalt i Eriks sjæl. l. II : 52, men ikke – i hvert fald ikke direkte – i de øvrige landskabslove. I et tillæg fra den senere middelalder til Skånske lov (DGL I,² 809 ff) bestemmes, at den, der ikke møder for kongens retterting efter fjerde stævning, er lovsøgt (*laghsøkther*) både for hovedsagen og for stævningerne, og han har derefter ingen bevisret i sagen, hvilket altså vil sige, at sagsøgeren får dom for sit krav. Tilsvarende bestemmelser findes i de jyske stadsretter. Flensborg stadsret art. 32 (DGK I, 101) bestemmer, at den, der lader hånt om en stævning til bytinget, bliver dømt: *si non responderit, sit conuictus*, hvilket i den danske tekst fra ca. 1300 er gengivet med lovsøgt (*laghsot*) og i den plattyske tekst fra 1431 med: *yme rechte vorwunnen*. I forbindelse med bestemmelsen om straf for den, der huser en lovsøgt, siger den latinske tekst af stadsretten fra det 14.–15. årh. art. 7: *conuictum, qui dicitur laghsocht*. Lovsøgt er da den, der ikke har villet stå til rette, og

han er dermed undergivet forskellige former for *infamia juris*. Om den, der ikke giver møde for retten, siges, at han er *nederfældig*, en betegnelse, der er almindelig i 1500-årene,³ og som jeg tidligst har konstateret i den latinsk-danske tekst af Ribe stadsret art. 87 (før 1443) (DGK II, 46).

Spørgsmålet er dernæst, hvad der skete, når en domfældt – hvad enten der var tale om en udeblivelsesdom eller ej – vægrede sig ved at opfylde dommen. Landskabslovene omtaler en særlig dom, hvorefter der kunne tages *nam*, men efterhånden er det blevet almindeligt, at der kunne tages nam på grundlag af enhver fældende dom om betaling af penge eller penges værd.⁴ Denne namtagning bestod oprindeligt kun deri, at domhaveren under visse former kunne fratage den dømte noget af hans gods og som pressionsmiddel unddrage ham det, indtil dommen blev opfyldt. Om nogen fyldestgørelsesadgang var der altså ikke tale. Fradømmelse af *mandhelgen* på herredstinget eller landstinget eller endog i visse tilfælde dom på landstinget til fredløshed var en langt stærkere pression.

Ifølge stadsretterne kunne en gældsdom tvangsfuldbyrdes derved, at fogden og udmeldte bymænd udvurderede det fornødne af skyldnerens gods, og denne adgang bestod også for den, der havde fået en udeblevet erklæret for lovsøgt.⁵ Senere praksis tyder på, at denne adgang til tvangsfyldestgørelse var en konsekvens af, at skyldneren var pligtig at udlægge enten penge eller gods. Det var altså udlæg af gods, man gennemtvang. Domhaveren måtte i så fald søge sig fyldestgjort i det udlagte gods ved at overtage det til ejendom, men i visse tilfælde har han kunnet kræve, at øvrigheden udløste ham med penge.⁶ Adgangen til tvangsfuldbyrdelse stod åben for den, der *enten* havde fået sin skyldner domfældt *eller* lovsøgt.

Hvis den domfældte eller lovsøgte ikke havde penge eller gods, og hans unndladelse af at betale derfor ikke var udtryk for uvillighed fra hans side, passede den tankegang, der lå bag de nævnte bestemmelser, dårligt til situationen. I første halvdel af 1200-årene kunne fortabelse af mandhelgen være en meget alvorlig sag, og Eriks sjællandske lov II : 56 bestemmer da også, at hvis en mand, over hvis gods der er gået dom, er så fattig, at han ikke kan betale, da må man ikke tage hans mandhelg. Når han gør alt, hvad han evner, kan der ikke forlanges mere af ham, han har nemlig i så fald ikke gjort sig skyldig i lovløshed.

³ Se sagregister i KRD, jfr. Rigens ret 1621 art. 25 (Secher III, 695). I Rigens dombog 1624—30 (utr.) anføres betegnelsen i overskrifterne til de pgl. domme.

⁴ Henning Matzen: Den danske Panterets Historie, Kbh. 1869 s. 40 ff.

⁵ Slesvigs stadsret ca. 1200—50 art. 24 (DGK I, 7), Flensborg stadsret 14/8 1284 art. 32 (DGK I, 101) og dansk tekst art. 67 (DGK I, 124), Københavns stadsret 29/1 1294 art. 104 (DGK III, 31), m. fl.

⁶ Udvalg IV, 25 note 1 samt Skast 1636 nrr. 217—219, 400, 538, 560, 1637 nrr. 20, 427, 599, 620. Flere sager, hvor sekshøringene har vurderet udlagte varer, men kreditor stiller krav til høringene om, at de skal udlægge vurderingssummen i rede penge mod varerne.

Ifølge Flensborgs stadsret 1284 art. 88 kunne den, der ikke opfyldte en gældsdom, risikere, at fogden udvurderede hans gods til kreditors fyldestgørelse. Forudsætningen herfor var naturligvis, at skyldneren *havde* gods, der kunne udvurderes. Hvis dette ikke var tilfældet, bestemmes det i den danske tekst art. 67, at han skal være lovsøgt, hvilket ikke er en betingelse for, men træder i stedet for udvurdering. At være lovsøgt var altså den fattiges lod, men virkningen heraf var jo også mindre vidtgående end virkningerne af en mandhelgsfortabelse.

Secher s. 18, jfr. s. 140, fremhæver, at den senere fordeling er en udvikling af det ældre begreb lovsøgning, og efter min opfattelse har han ret heri, de to betegnelser anvendes da også i 1600-årene i flæng. Derimod synes Secher at have overset, at den fordelingsproces, som han skildrer, slet ikke svarer til de forestillinger, der lå bag kravet om at erklære en mand for lovsøgt, nemlig alene at han ikke ville eller ikke kunne stå til rette. Det vil herefter være hensigtsmæssigt at meddele en kort oversigt over Sechers beskrivelse af fordelingsproceduren:

Ifølge Secher behandlede de s. k. vitterlige sager ved »en særlig procesmåde, en slags hurtig retsforfølgning . . . i denne betydning er ordet ensbetydende med *lovdagsdele* eller *høringsdele*, således kaldet, fordi proceduren på Jyske lovs område dreves med de såkaldte *høringer*, medens i Skåne og Sælland kun dommeren medvirkede« (s. 14 f). Når der var tvivl om, hvorvidt sagen var vitterlig, måtte fogden træffe afgørelsen herom. »Den kendelse, som fogden afsagde i anledning af sagsøgtes indsigelser, skulle ikke være nogen endelig dom, den afgjorde kun, om sagen var af den beskaffenhed, at den kunne behandles med fordeling eller ikke« (s. 27). I anden forbindelse siger Secher, at vejen til fordeling blev ryddet »ved at lade sagsøgte få adgang til præliminariter at få vitterlighedsspørgsmålet afgjort ved en kendelse« (s. 205). Var vitterligheden således fastslået, blev sagsøgte på jysk retsområde fordelt med *høringer*, medens han på sjællandsk retsområde *fortabte sin mandhelg* og i Skåne blev gjort *fredløs*.

Her indtræder nu en mærkelig dobbelthed i Sechers fremstilling. På den ene side fremfører han i en broget masse talrige domme til belysning af, hvilke krav der kunne danne grundlag for fordeling, og på den anden side definerer han derefter vitterlighedsbetingelsen som det processuelle forhold, at striden ikke drejer sig om sagsøgerens ret, men om sagsøgtes uvilje til at rette for sig (s. 59). Opremsningen af kildematerialet ss. 47–55 sammenfatter han s. 62 i en karakteristik af de tilfælde, hvor fordeling kan bruges: »Enten foreligger der dom eller, når der ikke er fældet dom i sagen, vidnebevis, eller også er den retsstiftende kendsgerning notorisk (skatter, landgilde, tiende) eller *in confesso* mellem parterne eller sagsøgte giver afkald på mulige indvendinger ved at udeblive«. Fordelingen fandt sted på fjerde ting, efter at sagsøgte til dette og de tre foregående ting var blevet stævnet på lovlig måde.

Den nævnte dobbelthed i argumentationen kommer især frem s. 82, hvor Secher konkluderer, »at fordelt mand i tiden før DL betød den, om hvem det på lovlig måde var blevet konstateret, at han ikke havde rettet for sig i vitterlig sag«. Her synes Secher jo klart at forudsætte, at sager er vitterlige på grund af deres materielle karakter (krav på grundlag af dom, gælds-brev, tingbrev m. v.), medens han i anden forbindelse (s. 63) fremhæver, at principielt *alle* civile sager kunne procederes med fordeling, når vitterlighedskravet – der altså her udspringer af den processuelle situation, udeblivelse, vedgåelse o. lign. – er opfyldt.

Ifølge Secher s. 67 var fordeling forinden gældsforordningen 1/7 1623 (Secher IV, 79 ff), hvad enten der forelå dom eller ikke, en betingelse for, at udlæg ved fogden kunne finde sted, men nævnte forordning må efter Sechers opfattelse forstås således, at dom til nam uden opsættelse eller forelæggelse altid skulle finde sted, når sagsøgeren straks præsterede gyldigt bevis for sin fordring og denne egnede sig til at fyldestgøres ved nam. Forordningen indskrænkede anvendelsen af fordeling uden forudgående dom betydeligt, idet denne procesform kun kunne anvendes i sager, hvis genstand var under 3 dalers værdi og alt delemål bortfaldt, når vedkommende kunne søges med nam og vurdering. Da der kendes talrige eksempler på fordelinger efter 1623 samtidig med, at der nu i voksende omfang gives namsdom i henhold til forordningen, nævner Secher den mulighed, at en sådan dom på fjerde ting er blevet betragtet som identisk med en fordeling, der netop gav adgang til nam (s. 71). Det afgørende måtte herefter være, hvorledes sagsøgeren anlagde sagen, altså hvilken procesform han valgte at anvende. Med henvisning til tingbogen for Hvetbo herred (der nedenfor vil blive nærmere behandlet) hævder Secher, at en sagsøger kunne anvende sig af en af to formler. Hvis han ville have dom, hedder det i tingbogen: »*NN hans stævningmænd stæv-nede NN for dom*«, men hvis han ville fordele sagsøgte, hedder det: »*NN hans stævningmænd i dag 8 dage gav NN varsel for dele*«. Også andre tingbøger anføres som støtte for anvendelsen af disse eller tilsvarende tekniske termer.

Sechers fremstilling af vitterlighedsprocessen hviler først og fremmest på nogle beskrivelser, der findes i blandingshåndskrifter fra sidste del af 1500-årene samt på et stort antal sager herunder også en del herredstingssager, især fra Hvetbo herred, 1634, 1636 og 1662. Forinden vi forsøger en systematisk behandling af en del kildemateriale til belysning af dom og dele på herredstingene, vil det være naturligt at se lidt nærmere på Sechers dokumentation.

De nævnte retsoptegnelser angår høringsdele på jysk retsområde, og de lader ingen tvivl tilbage om de situationer, hvori høringsdele kan bruges. Det siges til overflod, at høringsdele kun kan anvendes imod den, der »*vil hver-ken sette eller rette*«, og i en noget bredere fremstilling, der findes i et håndskrift fra 1650 hedder det: »Kommer den, som tiltalis, och vil rette for sig

eller mener sig icke med rette at vere sagvolderen skyldig, det han søgis for, da skal dommeren dømme dem imellem før end hand nefner de sex mend op. Falder da sagen sagvolderen med, da tilnefnis hannem høringer ofver den, som tiltalis, uden at hand vil rette for sig. Dersom han, der tiltalis, vil rette for sig, da maa høring icke dele, om de end er opkrefvit, enten det sker med betaling, beviser eller vindisbyrd, da dommeren der efter at dømme«. Fremstillingen hos *Arent Berntsen Bergen* (3. bog s. 359) og *Osterssøn Weylle* (1652 s. 387) er ganske i overensstemmelse hermed, de taler alene om høringsdeles anvendelse overfor modvillige og ulydige, som af foragt sidder retten overhørig. Om den, der møder og erkender sin skyld, men ikke er i stand til at betale, siger disse kilder intet.

En gennemgang af de af Secher anførte retssager viser dernæst, at den formelle kendelse – om fordeling kan anvendes eller ej – som dommeren ifølge Sechers opfattelse skal afsige, når sagsøgte protesterer imod høring, overhovedet ikke får nogen funktion, og dermed falder forestillingen om, at der er tale om en særlig summarisk procedure, hvor i givet fald nogle af sagsøgte fremsatte indsigelser skulle kunne afvises. Næsten alle de af Secher anførte sager drejer sig om tilfælde, hvor sagsøgte er udeblevet, har nægtet at indlade sig i rettergang, har taget bekræftende til genmæle eller dog ikke fremsat indsigelser af nogen art. De sager, hvor de nævnte forhold ikke har kunnet klarlægges, indeholder intet som helst til støtte for, at fordeling kunne anvendes i andre end de nævnte tilfælde. En hvilken som helst bevisførelse eller indsigelse fra sagsøgtes side skulle dommeren tage stilling til, og hvis sagsøgtes anbringender afvist, forelå dermed et grundlag af nøjagtigt samme karakter som en almindelig dom, hvorefter fordeling naturligvis kunne anvendes.

Når en sådan generel karakteristik af Sechers bevismateriale fremsættes uden en detaljeret gennemgang af de mange sager, han påberåber sig, er grunden ikke alene, at en sådan gennemgang ville blive langstrakt og omstændelig, det er naturligvis ikke nogen videnskabelig tilfredsstillende forklaring, men især, at domsreferaterne i meget stor udstrækning selv viser karakteristikkens berettigelse og en nærmere undersøgelse af de trykte domme, der påberåbes, bekræfter denne. Som et enkelt særligt grelt eksempel på, hvor overfladisk og tilfældig Sechers »bevisførelse« er, skal nævnes, at han s. 54 anfører en rettertingsdom 1582 (skal være 1585, nemlig Udvalg IV, 55 ff) som bevis for, at manglende opfyldelse af de med fæstet forbundne pligter kan føre til, at bonden fordeles uden dom. Dommen, der er en kongens og rigens dom, tager stilling til, om den pågældende herremand kan få fortsat forfølgning med rigens ret og dele. Bonden var fordelt for unkladelse af at udføre pligtarbejde. Ved hvilket ting fordelingen har fundet sted, siges ikke, da delsvidnet overhovedet ikke er fremlagt for rettertinget. Den fordelte protesterer, idet han hævder, at han ikke har fået lovligt varsel og derfor ikke har kunnet føre sine bevisligheder frem for retten. Herremanden har

derimod udtaget kongebrev på grundlag af fordelingen. KR *nægter* imidlertid at give ham fortsat forfølgning, idet herremanden henvises til indenfor 6 uger at fremskaffe bevis for, at der har fundet lovlig forfølgning sted ved herredsting og landsting (dom og dele, jfr. nedenfor). Sechers i anførselstegn meddelte citat af dommen hidrører fra sagsøgerens påstand, der altså netop underkendes.

Tingbøger og tingsvidner.

V. A. Secher er den eneste retshistoriker, som i noget væsentligt omfang har anvendt herreds- birke- og bytingsbøger til belysning af rettergangsformerne i 1600-årene. Heller ikke iøvrigt er disse tingbøger i nogen synderlig grad lagt til grund for retshistoriske studier; som væsentlige undtagelser herfra må dog nævnes *Henning Matzens* fremstilling af panterettens historie,⁷ *Hans H. Fussings* værk om fæsteforholdet⁸ og *Poul Meyers* om visse landboretlige forhold, især landsbystyret.⁹ Om alle disse fremstillinger gælder det imidlertid, at de har anvendt enkelte retssager, der er taget ud af deres sammenhæng med skik og brug i herredet og de pågældende tingbøgers særlige karakter. Denne metode er naturligvis betænkelig, når man skal danne sig et billede af selve rettergangsformen, og i det følgende skal det i så stor udstrækning som muligt forsøges at danne et helhedsbillede af rettergangen.

Det siger sig selv, at en konsekvent anvendelse af denne metode kræver en bearbejdelse af en væsentlig del af det enorme materiale, der er bevaret i de danske tingbøger fra 1600-årene, og en sådan har ikke været mulig. Nærværende studier af rettergangen før Danske Lov er derfor meget ufuldkomne, men dels er det fundet naturligt nu at udnytte de allerede trykte tingbogsudgaver, dels har det også iøvrigt været muligt at anvende et betydeligt større tingbogsmateriale end i nogen tidligere fremstilling, og ud fra det synspunkt, at en sådan foreløbig og utilstrækkelig behandling dog altid kan pege på veje for den fremtidige forskning, er et forsøg anset for forsvarligt.

Den Dronningborgske reces 1551 art. 3 (*Samling* 238) bestemmer, at enhver tingskriver skal have en tingbog, hvori alle domme, skøder, vidner og alle andre mærkelige breve skal indføres med dato. Kongens åbne brev af 29/3 1578 (Kanc. brevb.) bestemmer desuden, at alle vidnesbyrd, domme og breve *straks* skal indskrives og oplæses tydeligt for vidner og parter, inden de forlader tinget. Det forbydes udtrykkeligt at gøre optegnelserne på løse sedler og først senere indføre dem i tingbogen. Denne bestemmelse er imidlertid givetvis ofte overtrådt. Talrige tingbøger indeholder i de fleste tilfælde kun korte notater, der registrerer parternes navne samt karakteren af den

⁷ Se note 4.

⁸ Herremand og fæstebonde, Kbh. 1942.

⁹ Danske Bylag, Kbh. 1949.

stedfundne retshandling, ja ofte end ikke dette. Også mere fyldige referater viser ofte ved en sammenligning med bevarede tingsvidner, at ikke alt er indført i tingbogen.¹⁰ Samtlige udgivere af tingbogsudgaverne er af den opfattelse, at de respektive tingbøger er renskrifter efter kladder, der førtes under forhandlingerne, eller korte referater af tingsvidnerne.¹¹ Dertil kommer, at kun sjældent alle stadier af en retssag er noteret i tingbogen, eksempelvis har skriveren i Sokkelund herred 1621–22 i almindelighed kun indført afhjemlingen af varsel til 1. ting samt – hvor sagen overhovedet er fortsat – den endelige afgørelse, der skulle træffes på 4. ting, medens skriveren i Hvetbo herred 1634 i almindelighed kun har noteret varsel til 3. ting samt den efterfølgende afgørelse. Talrige fordelinger, domme, afsigter, syn og forlig er indført, uden at tidligere varsler er noteret i tingbogen.

Også formen for de tingsvidner, der udstedes til parterne på begæring og imod betaling, varierer en hel del. Tingsvidnerne har form af et åbent brev udstedt af tingfogden, som regel også tingskriveren og 2–4 andre tingmænd, der alle besegler dokumentet. I tingbogen for Skam herred (Odense amt) 1652–54 anføres for hver tingdag 4 beseglingsmænd, hvoraf de to er herredsfogden og herredsskriveren. Tingsvidnets udstedere bevidner, at NN har begæret et fuldt tingsvidne af 8 dannemænd, hvis navne anføres. Det er disse dannemænd, der i mange tingbøger anføres med navn for hver enkelt tingdag under betegnelsen stokkemænd eller tinghørere (se *Osterssøn Weylle* s. 740), hjemmelsmænd (Skam hd.), tingsvidnemænd (Aasum hd.), tingmænd (Herlufsholm 1616–19, Sokkelund 1621–22) eller blot ottemænd (Skast hd. 1636, Herlufsholm 1630–33). I Sokkelund hd. og i adskillige herreder i Københavns og Frederiksborg amter indeholder tingsvidnerne navnene på 12 tingmænd, der som regel også er nævnt i tingbøgerne. Vise tingsvidner indeholder vidnesbyrd af et endnu større antal – hyppigt 24 – tingmænd, især skudsmål- og tryglebreve, se f. eks. Skast hd. 1636 nr. 34.

En særlig form for tingsvidne er de sjællandske *mandhelgsbreve*, der er tingsvidner om, at de sagsøgte er lovligt fordelt, og at deres mandhelg derfor er frataget dem. Beklageligvis har det ikke været mig muligt at finde noget originalt mandhelgsbrev, men sådanne breve findes omtalt i flere domme.¹² Deres funktion kan være den samme som gældsbreve, således hedder det i sagen Sokkelund hd. 1627 nr. 338, at en person er lovligt varslet til dom for 14 mark, som resterer på et mandhelgsbrev.

Tingbogsreferaternes sprogbrug er i høj grad bestemt af skriveren, og man skal altså være varsom med at tillægge en bestemt sprogbrug nogen retshistorisk betydning. Karakteristisk i så henseende er et træk fra Sokkelund

¹⁰ Tingsvidner i original kan bl. a. findes som bilag til herredagsdombøgerne, Viborg landstingsdombøger samt lensregnskaberne. Efter ca. 1600 er tingsvidner i ret stort omfang givet i rettertingsdommene, især KR.

¹¹ Se udgavernes indledninger til de respektive tingbogsudgaver.

¹² Eksempelvis *Udvalg* IV, 77 ff og KRD II, 252.

herredsting. I perioden 1622–1631 var *Jens Olsen* herredsfoged i Sokkelund. Fra 1626 til engang først i 1627 er *Hans Pedersen* tingskriver i samme herred. Fra tingbogsrækkens begyndelse i 1621 indtil Hans Pedersen fratræder, anvendes formlen *NN lod mandhelgløs gøre MM* som en standardformel i gældssager, men fra det tidspunkt, da en ny skriver begynder at føre tingbogen, anvendes i tilsvarende tilfælde formen: *Varselsmænd hjemlede, at de gav NN lovligt varsel til dom. Blev tildømt at betale inden 15 dage*. Den regelmæssige brug af mandhelgsfortabelse ophører i februar 1627, og derefter er brugen af betegnelsen i det hele taget mindre hyppig, men forekommer dog. At der er tale om skriverens og ikke om fogdens indflydelse er en nærliggende slutning, men naturligvis er baggrunden for den ændrede sprogbrug gældsforordningen af 1623. Det er derimod yderst usandsynligt, at denne sproglige ændring svarer til nogen reel ændring af retstilstanden, måske bortset fra 15 dages-fristen.

Det er meget vigtigt at gøre sig klart, at der skal meget stærke grunde til at antage, at en bestemt skrivervane er udtryk for anvendelsen af egentlige tekniske termer med et specifikt retligt indhold. Denne forsigtighed må naturligvis især anvendes overfor den varierende brug af ord som *dele*, *fordeling*, *delemål*, *dom* og *dele* o. lign., og det er derfor på forhånd betænkeligt, at *V. A. Secher* med undtagelse af nogle, fortrinsvis ældre eksempler overalt opfatter *dele* o. lign. som betegnelse for den af ham omtalte særlige procesmåde (Secher s. 14 ff).

Hvad nu særligt angår sagsøgerens valg af procesmåde, der ifølge Secher træffes ved anvendelsen af den til vedkommende procesmåde hørende formel, kan denne opfattelse jo nødvendigvis kun være rigtig, hvis sagsøgeren på forhånd har mulighed for at afgøre, om sagen overhovedet kan gøres til genstand for delemål, d.v.s. at sagsgenstandens beskaffenhed i så fald må være det afgørende, ikke den vitterlighed, der først kan vise sig under processens gang f. eks. ved sagsøgtes udeblivelse, bekræftende genmæle o.s.v. Da Secher først og fremmest har henvist til tingbogen for Hvetbo herred (Hjørring amt) som grundlag for sin opfattelse i nævnte henseende, vil det være naturligt først at underkaste denne tingbog en mere systematisk undersøgelse.¹³ Jeg har derfor undersøgt de første 200 notater i tingbogen for 1634. Heraf er de 41 oplysning om, at der er afhjemlet *varsel for dele*, i de 23 af disse sager siges det samtidigt, at der i dag er givet 3. ting. En sådan bevilling af 3. ting er noteret uden yderligere oplysninger i 4 tilfælde. 14 notater opgiver, at der er *stævnet til dom* (eller *dom og dele*), men i 5 tilfælde bruges udtrykket, at der er *stævnet og givet varsel for dele*. 20 sager er endt med forlig (forpligt), 28 med *fordeling* og 7 med *dom* (heraf er den ene dog

¹³ Tingbogen 1634–36 er indbundet i stort oktav og består af arkbundter af noget forskelligt format fra år til år. Dele af bogen, især 1635, er smuldret bort, andre dele er stærkt fugtbeskadiget. Referaterne er som regel meget kortfattede, oftest blot notitser.

en uendelig dom i en sag, hvori der senere gives endelig dom, se nedenfor). Ingen af disse domme har imidlertid kunnet henføres til noget af de nævnte varsler.

Endnu klarere taler ændringen af skrivepraksis i Sokkelund herred 1627, hvor de hidtidige notater om, at der er givet varsel til 1. ting, erstattes af notater om, at sagsøgeren *tager dele*, hvorefter sagsøgeren som regel på næste tingdag afhjemler *varsel til dom* og sagsøgte i tilfælde af gældssag på samme ting dømmes i henhold til gældsforordningen. Det interessante ved denne ændring af praksis, hvorved gældsforordningens sprogbrug for så vidt angår namsdommen slår igennem, er bl. a., at Sechers udtalelse om, at sagsøger måtte vælge imellem procesformerne, jo netop er fremkommet som et forsøg på at forklare, hvorfor man efter 1623 i nogle tilfælde opnår fordeling og i andre tilfælde namsdom.

Endnu et eksempel på hvor vanskeligt det er at fastslå, at tekniske termer har været brugt i tingbøgerne: Secher s. 140 hævder, at man aldrig vil finde ordet *fæld* eller *lagfæld* som betegnelse for fordeling, herfor bruges efter hans opfattelse alene ordet *lovsøgt*, se foran. I Sokkelund hd. bruges *fæld* imidlertid simpelthen som synonym for *mandhelgløs gøre*, og i sagen Sokkelund 1627 nr. 57 afsiges der en dom, hvori det hedder, at eftersom T. O. er blevet fordelt på 4 ting efter regnskabsbog »*daa loed T. O. sig iche fellde, men loed suarre for sigh, som effterfølger*«. Dommeren tager derefter bevisførelsen op til prøvelse. De af Secher fra Hvetbo herred nævnte eksempler på fordeling for *faldsmål* drejer sig iøvrigt alle om sager, hvor den pågældende har ladet sig *fælde* (jfr. *faldsmål*) ved fordeling og ikke ved dom.

For at give et indtryk af en af de ældre tingbøger meddeles i det følgende dels en tabellarisk oversigt over indholdet af referaterne for de første ti tingdage i Sokkelund herred 1621, dels en sammenkædning af de enkelte referater til sager i det omfang, dette har været muligt. Det bemærkes, at referaterne i denne tingbog i almindelighed er meget kortfattede.

De nævnte referater fordeler sig således:

Sagsøger opnår 1. ting	68	notater
Sagsøger opnår 2. ting	4	–
Sagsøger består varsel el. tiltaler	35	–
Sagsøger opnår 4. ting	1	–
Sagsøgte lyser alle delemål	3	–
Sagsøgte står til vederstålsting	13	–
Sagsøgte indgår forlig	78	–
Sagsøgte mister sin mandhelg	26	–
Domme	3	–
Andre notater	15	–

---

ialt 246 notater

Indledningsvis bemærkes til oversigten, at sagerne, hvori det oplyses, at sagsøgte står til vedermål, enten intet oplyser om, at der er afgivet noget varsel eller også oplyser, at sagsøgeren samtidig har bestået varsel. I 4 af disse sager hedder det, at sagsøgeren lod mandhelgløs gøre sagsøgte, der stod til vedermål, herom senere. Disse sager er ikke medregnet i tallet for mandhelgsfortabelser. Iøvrigt gælder det om alle vedermålssagerne, at de ikke yderligere er omtalt i tingbogen.

For så vidt angår den enkelte sag, hvori der gives 4. *ting*, bemærkes, at den angår opbud af pant. Tilsvarende notater senere i tingbogen angår ligeledes opbud af pant eller skudsmålsvidne.

Da tingbogen først begynder i 1621 har det ikke været muligt at spore sager længere tilbage i tiden, men de nævnte 246 sager er alle eftersøgt senere i tingbogen for 1621–22.

Af de 68 sager, hvor der er givet 1. *ting*, optræder de 53 ikke oftere i tingbogen. De må vel så være klarert uden tingets hjælp, f. eks. derved at kravet er blevet opfyldt udenfor tinget. Af de øvrige 15 sager, gives der i 8 sager et yderligere varsel, medens der i de resterende 7 sager senere er noteret i tingbogen, at sagsøgte har forpligtet sig til at stille sagsøgeren tilfreds.

Det nævnte yderligere varsel er beskrevet ved en meddelelse om, at sagsøger *består varsel*, det drejer sig altså om 8 tilfælde, heraf er 7 sager noteret den 3. *tingdag*, efter at 1. *ting* er givet (der er *ting* hver uge), medens varslene i det ene tilfælde først kommer på den 5. *tingdag* efter 1. *ting*. Der er derfor grund til at tro, at dette at bestå varsel betyder, at der er givet 3. *ting*, og at det 2. *ting* derfor i almindelighed ikke noteres. I intet af de 4 tilfælde, hvor der er noteret 2. *ting*, har det været muligt at finde noget om et 1. *ting*, og disse tilfælde afgiver altså ikke noget vidnesbyrd om antallet af *ting* og længden af det lovlige varsel.

Som nævnt er der blandt de 246 referater 8 sager, hvor både 1. *ting* og et senere varsel er noteret i tingbogen. Af disse 8 sager findes de 5 ikke yderligere omtalt i tingbogen. I de 3 resterende sager er der fundet senere notater om, at forlig (forpligt) er indgået, i ét tilfælde er forliget dog ikke blevet overholdt, og sagsøgeren har derfor gjort sagsøgte mandhelgløs.

Oversigten anfører 26 tilfælde af de ialt 246 referater, hvor sagsøgte har mistet sin mandhelg. Heraf findes de 3 på første *tingdag* i tingbogen (18/1), og en eventuel forhistorie kan altså ikke spores. I 10 af sagerne frakendes sagsøgte sin mandhelg under henvisning til, at han ikke har opfyldt en på *tinge* indgået forpligtelse, men i 3 af disse sager er der intet fundet i tingbogen om en sådan forpligtelse. I 9 af de 10 sager, hvor den indenretlige forpligtelse er noteret, går denne ud på, at betaling skal finde sted næste *tingdag*, altså ugedagen derefter eller søgning. Bortset fra enkelte tilfælde, hvor der er givet sagsøgte en længere frist, synes det sædvanlige at være, at sagsøgte mister sin mandhelg på det *ting*, der var sat som sidste betalingsfrist.

Imellem 1. *ting* og 3. *ting* er der sædvanligvis 3 uger (3. *tingdag* efter 1.

ting), men i stedet for at lade 3 ting overgå sig kan sagsøgte på dette ting tilbyde forlig eller erkende sin skyld, en sådan indenretlig forpligtelse indgås da i almindelighed også på 3. ting, hvorefter eventuel fortabelse af mandhelgen indtræder næste ting, således at det forrige ting, hvad enten der indgås forlig eller ej, regnes for 3. ting.

Tilbage står at redegøre for 5 endnu uomtalte sager om fortabelse af mandhelg. Sagen nr. 128 22/2 begynder med meddelelse af 1. ting, og den tredje tingdag derefter (nr. 214 22/3) består sagsøger varsel over sagsøgte, hvorefter mandhelgsfortabelse finder sted på næste ting (nr. 239 12/4). Efter referatet nr. 157 den 1/3 får forstanderen på Vartov lovligt varsel over en række bønder, og tinget derefter, nr. 190 den 8/3, gøres de mandhelgløse. I tingbogen er under nr. 57 den 1/2 anført, at der er givet 2. ting, og næste tingdag (nr. 81 8/2) afhjemles der påny varsel, hvorefter mandhelgsfortabelse indtræder den næste tingdag, nr. 118 den 15/2. Værgen for nogle arvinger lyste den 1/2 (nr. 43) alle delemål, som han havde at forrette på arvingernes vegne til 14 dage efter, og på treugersdagen lod han en række af boets skyldnere mandhelgløsgøre (nr. 149 22/2). Endelig lod forstanderen på Vartov nogle bønder mandhelgløsgøre, fordi de ikke var mødt for at svare på en sigtelse om, at de havde været i flok og følge med en voldsmand (nr. 115 15/2). Deres navne var oplyst under en vidneførsel den 1/2 (nr. 58), og medmindre de selv var til stede på dette ting, til hvilket de næppe kan have været stævnet, har de kun kunnet få 8 dages varsel.

Det dokumenterede materiale i forbindelse med oplysninger fra andre dele af tingbogen synes at vise en vis regelmæssighed ved behandlingen af gældssager i Sokkelund herred 1621–22. Varslet, der gives, er den lovbestemte uge, med dette varsel indstævnes skyldneren altså til 1. ting. Imellem 1. og 2. ting synes der derimod i almindelighed at være 14 dage, hvorefter skyldneren indkaldes til den næste tingdag, hvor 3. ting noteres. Fyldestgør han stadig ikke kreditor, følger mandhelgsfortabelsen på næste tingdag, altså 4. ting, der i så fald indtræffer 5 uger efter, at det første varsel er givet, med mindre der ikke har været afholdt ting på grund af helligdage eller særlig udsættelse er givet.

Stod her i dag for dom.

En nøgle til forståelsen af rettergangen ved underretterne i 1600-årene før Danske lov er erkendelsen af, at tidens forestillinger om retlige afgørelser endnu i meget høj grad var bestemt af middelalderens formelle bevis. Ifølge landskabslovene var det som bekendt alene tingets opgave at konstatere, om de foreskrevne beviser var ført af den part, der havde bevisretten, men ikke at foretage nogen bevisbedømmelse. I klar konsekvens af en tankegang som denne var opfattelsen i 1600-årene, hvorefter enhver retshandling, der ikke var lovligt underkendt, havde sin fulde kraft og dermed kunne fungere som en endelig dom.

Allerede de forannævnte eksemplarer på en systematisk gennemgang af tingbogsmateriale viser, at tingsafgørelser, der kalder sig domme, er ret sjældne. Først da dom til nam og vurdering i henhold til gældsforordningen begynder at oversvømme tingbøgerne, bliver betegnelsen dom hyppigt anvendt, men i andre end sådanne sager, hvor forordningen anvendtes, forbliver forholdene stadig som hidtil. Selv afgørelser, der har karakteren af egentlige domme, betegnes ofte på anden måde, f. eks. »blev forelagt«, »fogden vidste ikke rettere end at kende«, »senterede« m. v., og omvendt anvendes betegnelsen dom i mange tilfælde, hvor referatet i tingbogen overhovedet ikke omhandler nogen afgørelse og heller ikke kan være nogen direkte forløber herfor. Dette gælder f. eks. i Skast hd., hvor udtrykket »stod her i dag for dom« anvendes i mange forskellige forbindelser, deriblandt i talrige tilfælde, hvor et dokument læses og påskrives, og der ingen indsigelse gøres herimod.¹⁴

Endvidere skulle den reelle afgørelse som bekendt i mange tilfælde træffes af andre end fogden, f. eks. af sandemænd, landenævn, ransnævn, oldinge o. fl. Disse nævns afgørelser kunne appelleres til landstinget, men herredsfogden kunne ikke ændre realitetsafgørelsen. Endelig afgjordes talrige sager ved forlig eller voldgift, i sidstnævnte tilfælde udmeldtes 2 eller 4 voldgiftsmænd af retten, en fremgangsmåde, der var anerkendt af retsbrugen, men først omtalt i lovgivningen med Danske Lov 1-6-1.¹⁵

Afgørende for opfattelsen af tingsafgørelserne er imidlertid, at adskillige dokumenter og vidnesbyrd, der efter moderne opfattelse opfattes som bevismidler, efter datidens ret har karakter af formelle beviser, hvilket i realiteten vil sige domme. Det kan dreje sig om simple vidneforklaringer på tinge, eller om mere formelle synsforretninger foretaget af udmeldte mænd, hvis antal varierer, dog at der hyppigst er tale om 6, 8, 12 eller endog 16 mands afsigt eller syn. Sådanne afsigter kan angå gårdes brøstfældighed,¹⁶ antallet af oldensvin, der kan fødes på en skov,¹⁷ eller andet skovsyn.¹⁸ I alle sager om sår og skade er et uvildigt syn grundlaget for sagernes afgørelse,¹⁹ og det samme gælder vurdering af pant²⁰ eller udlagt gods.²¹ Endelig udmeldes

¹⁴ Skast 1636 nrr. 17, 20, 30, 87 m. m. fl. Vib. ldst. 20/1 1616 utr. (cit. i HDD 1624 fol. 43 a ff): »for thing och domb« havde sigtet sin modpart for løgn.

¹⁵ Eksempelvis Sokkelund 1626 nr. 79, 1630 nr. 241, Skast nrr. 613, 749, 805, 1637 nr. 6. Fra Hvetbo herred kan nævnes sager fra 1634 25/1, 22/2 og 8/3.

¹⁶ Hans H. Fussing: op. cit. s. 323 ff, Sokkelund 1628 nr. 666, 1630 nr. 254, Aasum 1640 nr. 35, Hvetbo hd. tingbog 15/2 1634.

¹⁷ Eksempelvis Sokkelund 1625 nr. 210, 1628 nr. 468, 1629 nr. 461.

¹⁸ Meyer op. cit. s. 203 ff, Sokkelund nr. 403, Aasum 1644 nr. 124.

¹⁹ Eksempelvis Sokkelund 1625 nr. 77, 1628 nrr. 359, 396, Hvetbo hd. tb. 7/6 1634; Skast 1636 nrr. 253, 299.

²⁰ Matzen: Den danske Panterets Historie s. 304 ff, Sokkelund 1622 nr. 96, Aasum 1641 nrr. 117, 198.

²¹ Vurdering af tvangsudlagt gods, Skast 1636 nrr. 5, 15, 60, 76, 145, 313, 343 m. m. fl. Vedr. frivilligt udlæg se note 6.

syn til afgørelse af jordtvister og strid om afpløjning.²² Alle sådanne erklæringer tages beskrevet, men forudsætningen er, at alle, der berøres heraf, er lovligt indstævnet i overensstemmelse med recesserne.²³ Herlufsholm 1618 nr. 132 viser, at en borger i Næstved med lovligt varsel havde indkaldt nogle bønder til at aflægge vidnesbyrd i en sag, som var indbragt for landstinget, hvor den var stillet i bero på et kongeligt oprejsningsbrev. Birkefogden erklærede, at under hensyn hertil, og da byfogden i Næstved, der tidligere havde dømt i sagen, ikke var indvarslet, og det samme gjaldt de vidner, der tidligere havde aflagt forklaring, »*vj torde oss icke tilfordriste att stede for:ne H. S. windisbyrd beskreffuen i dagh.*«

Stokkemændenes vidnesbyrd om, hvad der var sagt og gjort på tinge, havde en særlig formel beviskraft, det samme gjaldt imidlertid ikke uden videre det, der var blevet sagt. Da den, hvis interesser berørtes, skulle varsles til at forhøre vidneudsagn, kunne den pågældende modsige vidnerne og henholde sig til yderligere bevis. Hvis vidne stod mod vidne, har tinget oprindeligt ikke kunnet tage stilling til, hvilket udsagn, der skulle anses for troværdigt. Vidnebeviset var i middelalderen af samme karakter som nævningenes tov og måtte som disse indbringes for biskop og bedste bygdemænd, se Thords artikler, art. 22 (DGL IV. Tillæg, 84). Efter reformationen blev landstingene ankeinstans, og vidnesbyrd, der var aflagt på tinge, kunne selvstændigt påankes. Senere blev det pålagt herredsfogderne at granske og forfare vidnesbyrdene på begge sider og dømme, efter som de fandt retfærdigt.²⁴ Indankning af vidnesbyrd for højere ret kunne dog fortsat finde sted.²⁵

Hvis et vidneudsagn er ubestridt eller er stadfæstet af højere ret, skal det uden videre lægges til grund for fremtidige afgørelser, og udtalelsen »*med tingsvidne bevist*« forekommer i utallige retssager.²⁶

Afhjemlingen af et syn eller vidne, der jo fordrede modpartens indstævning, ville ofte danne udgangspunkt for en retssag og fungere som 1. ting.²⁷

Hvad der er sagt om tingsvidner, gælder også visse dokumenter, især gældsbreve og regnskabsbøger, der, når de var ubestridte, skulle lægges til grund for underretternes afgørelser. Købmændenes regnskabsbøger er først omtalt i lovgivningen med gældsforordningens art. 8, der påbyder, at regnskabet hvert år skal underskrives af kreditor, men i retspraksis havde disse bøger i lang tid indtaget en særstilling som et særligt troværdigt bevis, der i almin-

²² Meyer op. cit. s. 325 ff, Sokkelund 1621 nr. 571, 1626 nr. 261, Herlufsholm 1633 nr. 275, Skast 1636 nrr. 112, 298, 389, 587.

²³ Reces 1558 art. 14 (Secher I, 16).

²⁴ Reces 1547 art. 8 (Samling 218), recess 1558 art. 15 (Secher I, 17).

²⁵ Matzen: Retshistorie. Proces s. 105 m. henv. Vib. ldst. cit. i Kanc. brev. 1563 s. 219, Vib. ldst. 9/3 1584 (Udvalg IV, 40).

²⁶ Se sagregistrene i *Udvalg* og *KRD* under *tingsvidne*.

²⁷ Hvetbo herreds tingbog 1634—36, 15/2 1634, Sokkelund 1626 nr. 41, 1628 nr. 359 jfr. 417, Aasum 1640 nr. 35.

delighed ikke kunne rokkes af tingfogden.²⁸ Bøgernes særlige beviskraft fremgår deraf, at indsigelser imod deres rigtighed kunne føre til, at selve bogen ved anke indbragtes for højere ret, og når bogens rigtighed var stadfæstet dér, stod den fast som en dom.²⁹ Det samme gjaldt jordebøger og registre samt restancesedler, der var udarbejdet på grundlag heraf.³⁰

Udlæg af hans bo.

Den skarpe sondring imellem dom og dele, som Secher antager var gældende i tiden før 1623, får kun nogen mening, hvis hans påstand om, at fordeling i alle tilfælde var nødvendig for udvurdering i sagsøgtes bo ved fogden og hans medfølgere, holder stik. Da han ikke selv fastholder nogen anden væsentlig forskel på retsvirkningerne af at være *lovsøgt* og af at være *lovfældt* (Secher 140 ff), beror sondringens retlige realitet på, om en dom var tilstrækkelig til at få tvangsfuldbyrdelse eller ej. På forhånd skulle man jo tro, at retsvirkninger af en dom ikke kunne være mindre end af den fordeling, der ifølge Secher var resultatet af en summarisk proces, men en besvarelse af spørgsmålet kræver naturligvis en grundig gennemgang af kildematerialet. I det følgende skal retningslinierne for en sådan undersøgelse antydes, som mere må bemærkningerne ikke opfattes.

Muligheden for en egentlig tvangsfuldbyrdelse af herredstingenes afgørelser er, så vidt ses, første gang omtalt i Lollands vilkår 1446 art. 1,³¹ hvorefter den, der havde undladt at stå til rette på tre herredsting, måtte finde sig i, at landsdommeren på et fjerde ting udmeldte dannemænd, der skulle ride til den fordeltes hus »*oc wrde bonde fyllesthe*«. Forfølgning med kongebreve gav en lignende adgang til tvangsfuldbyrdelse.³²

I rigslovgivningen indføres tvangsmæssig udvurdering så vidt ses første gang med frdn. 8/11 1527,³³ hvorfra instituttet er optaget i recesserne.³⁴ I lovgivning og tingbøger omtales denne tvangsfuldbyrdelse som *vurdering*, *udvurdering*, *nam* og *vurdering* eller blot *nam*, sidstnævnte betegnelse er naturligvis ikke ensbetydende med, at der er tale om det middelalderlige begreb.³⁵

²⁸ Sokkelund 1621 nr. 24, hvor det udtales, at en løs seddel ikke kan have samme beviskraft som en regnskabsbog. Herlufsholm 1616 nr. 42, der lader en købmandsbog få fortrinset for andet bevis. Endvidere Sokkelund 1628 nr. 72, Skast 1636 nrr. 156, 251, 353, 461, 613, Lasum 1642 nr. 43, 1643 nrr. 93, 114.

²⁹ Vib. ldst. 28/2 1618 (utr.), cit. i HDD 1624 fol. 6 ff, dømmer en indstævnt regnskabsbog ved magt, jfr. Rigens dombog 1624—30, 16/10 1624 fol. 26 a f.

³⁰ Fussing op. cit. s. 130 ff, Aasum 1642 nr. 272, 1643 nr. 45.

³¹ Aarsberetning fra Det kgl. Geheimearchiv V, 62 ff.

³² Håndfæstning 20/3 1282 art. 3, DD 3. rk. 3. bd. s. 52, tillæg til hdf. 29/7 1282.

³³ Danske Magasin IV, 282.

³⁴ Reces 1558 art. 54 (Secher I, 37 f), reces 1643 2-15-7 (Secher V, 305).

³⁵ Herlufsholm 1630 nrr. 32, 37, 117, 119, 123 m. m. fl.

Som nævnt foran kunne kreditor ifølge stadsretterne få udvurdering, når han enten havde dom eller fordeling, men de forannævnte bestemmelser i lovgivningen taler udtrykkeligt om den, der *lader sig fordele*, et udtryk der svarer til, at han ikke vil stå til rette, hvilket formentlig vil sige, at han hverken vil udlægge penge eller gods. Overskriften på reces 1558 art. 54 siger alene, at bestemmelsen handler om, hvordan gæld skal indkræves, og nogen dom omtales overhovedet ikke i selve bestemmelsen, hvorefter den, der bliver fordelt og ikke vil betale sin gæld, skal underkastes vurdering i sit bo. På den anden side kan det nye i gældsforordningen 1623 art. 5 netop være, at recessens bestemmelser om udvurdering nu kan anvendes *straks*, når ansøgeren befindes med rette at skulle fyldestgøre, d.v.s. uden en forudgående fordeling.

Desværre er der kun få herreds- og birketingbøger bevaret fra tiden før 1623, og de gennemgåede tingbøger, herunder alle trykte, fra denne tid indeholder intet materiale til belysning af spørgsmålet om grundlaget for tvangsfuldbyrdelse på landet. En endelig klaring af problemet kræver dels en indgående undersøgelse af de bevarede tingbøger, dels en gennemgang af Viborg landstings dombøger, Herredagsdombøgerne og Rigens dombøger for dér at finde referater af underrettsdomme, som ikke findes andet steds. Secher støtter alene sin opfattelse på betegnelsen *fordele* i lovgivningen, men dette er i hvert fald ikke tilstrækkeligt til at begrunde hans kategoriske påstand.

Under alle omstændigheder er det klart, at den, der frivilligt udlægger gods til dækning af gælden, eller som tilbyder fogden og hans medfølgere at inddrage i sit bo, hverken kan fordeles eller forfølges med rigens ret og dele.

KR 9/10 1583 (*Udvalg* IV 25 ff) omtaler en gældssag, hvori der tilsyneladende ikke er foretaget fordeling, men hvor byfogden og hans medfølgere på grundlag af dom er inddraget i debtors bo for at søge kreditor fyldestgjort. Kreditor vil imidlertid ikke lade sig fyldestgøre med varer og tager kongebrev mod debitor. Ved dommen nægtes der ham videre forfølgning, da domfældte altid har været villig til at stå ham til rette, nemlig ved at lade fogden foretage udlæg.

Den i KR 28/3 1595 (KRD I, 58 f) omtalte sandemand er ganske vist søgt med såvel dom som fordeling (æskning), men domfældte har tilbudt, at domhaveren må inddrage i hans bo, og da rigens ret formelder, at ingen må rigens forfølgning overgå, som vil rette for sig, nægtes videre forfølgning.

En skyldner, der var varslet til at lide høringsdele ved Kerteminde byting til den 13/7 1601, mødte op og tilbød betaling. Sagsøgeren var imidlertid ikke mødt, og byfogden kunne derfor ikke stede høring over sagsøgte, men tilpligtede ham at opbyde sit gods til sagsøgeren, hvilket han gjorde (KRD I, 419 ff). Tilbud om, at kreditor med fogden må inddrage i skyldnerens bo, er derfor utvivlsomt blevet betragtet som at stå til rette, sammenlign hermed praksis i Skast herred 1636 ff, f. eks. Skast 1636 nr. 318. I denne forbindelse

kan også nævnes forlig på tinge om at betale inden en vis frist eller tillade vurdering i boet, se KR D I, 246 f og Sokkelund 1621 nr. 55.

KR 20/4 1602 (KR D I, 414 f) omtaler domme ved Nørvang herredsting og Viborg landsting, hvorefter en skyldner er dømt til at stå til rette, fordi han har nægtet vurderingsmænd adgang til at foretage udlæg i henhold til dom. Først efter at disse domme er afsagte, og domfældte stadig ikke ville stå til rette, er han blevet fordelt ved herreds- og landsting.

Ved bedømmelsen af det foran fremdragne materiale må det erindres, at middelalderens ret kendte såvel egentlige namsdomme som namtagning på grundlag af en fældende dom om penge eller penges værd, samt at købstadsretten hjemlede eksekution i henhold til dommen alene.

Heroverfor står Sechers påstand om, at anvendelsen af ordet *fordele* i den eftermiddelalderlige lovgivning er et vidnesbyrd om, at fordeling altid var en betingelse for eksekution ved fogdens hjælp. Begrundelsen er så svag, at den efter min opfattelse ikke kan holde overfor det oplyste domsmateriale og dets historiske baggrund. Jeg finder det ikke betænkeligt at antage, at udlæg kunne opnås direkte på grundlag af en fældende dom. En sådan dom har formentlig gjort det til en pligt for den domfældte enten at betale eller at opbyde sit bo, og først når denne pligt tilsidesættes, kunne fordeling og forfølgning med rigens ret og dele finde sted. Nogen forskel på dom og fordeling har der altså næppe været i denne henseende. At fordeling var en reaktion imod skyldnerens personlige holdning, nemlig hans undladelse af at stå til rette, fremgår af Viborg ldst. 27/2 1574 (Udvalg III, 222), der fastslog, at et delsvidne ikke kunne bruges som grundlag for udlæg i en afdøds bo, da han jo ifølge sagens natur ikke selv var i stand til at svare herpå. Ny sag måtte altså anlægges mod arvingerne.

Om forholdene efter udstedelsen af gældsforordningen af 1623 hersker der i hvert fald ikke tvivl, men den refererede opfattelse indebærer, at forordningen ikke kan have indført adgangen til eksekution allerede på grundlag af dommen. I Skast herreds tingbøger 1636–1639 findes talrige referater af vurderingsforretninger, og de er foretaget dels på grundlag af *delsvidner*, *dels dom* og *dele*, *dels alene dom*.

Fældet for hjemmesiddelse.

Den ældste middelalderret hvilede på forudsætningen om, at parterne ville træffe aftale om at bilægge en tvist ved henholdsvis betaling og modtagelse af bøder. Efterhånden som retsordenens autoritet anerkendtes, blev det en pligt at indlade sig i rettergang, og den udeblevne opgav sin eventuelle bevisret, således at sagsøgeren kunne gennemføre sit krav, uden at sagsøgte var til stede. Da forestillingen om en prøvelse af sagens materielle bevisligheder efterhånden trænger frem, mister den ældre udeblivelsesdom sin karakter, og man stod da overfor det problem, om sagen kunne afgøres ved dom, uden at

bevisligheder overhovedet var prøvet, altså i overensstemmelse med sagsøgerens påstand.

Det er denne usikkerhed, der præger retsstoffet fra 1500-årene, og som endnu langt senere skaber usikre forestillinger om fordeling og udeblivelsesdom. Recesserne omtaler overhovedet kun sagsøgtes udeblivelse fra kongens retterting, og om selve sagens udfald siges det, at den sagsøgte i så fald har tabt sagen, indtil han vil møde igen, hvilket vil sige, at der henvises til afsigelse af en uendelig dom.³⁶

Sådanne uendelige domme er også i stort tal afsagt af kongens og rigens råd,³⁷ men en række andre rettertingsdomme dømmer derimod den udeblevne endeligt i overensstemmelse med sagsøgerens påstand.³⁸ Det ligger uden for vor opgave at undersøge, hvilke synspunkter der ligger til grund for hver af disse arter af udeblivelsesdomme. Noget system synes der dog at være i anvendelsen af disse to former, tilsyneladende er de endelige domme afsagt i sager, der af den ene eller anden grund er anset for særligt klare, f. eks. på grund af vedgåelse, ubestridt gældsbevægelse eller endelig dom i en underinstans.

Vender vi os herefter til herredsretternes og landstingenes holdning til disses afgørelser, er det jo klart, at udeblivelse ifølge den traditionelle opfattelse i sig selv gør sagen vitterlig og altså danner grundlag for fordeling. Igen må vi beklage, at der findes et så beskedent materiale fra tiden før 1623, og at det, der findes, kun i ringe omfang er blevet bearbejdet. Alligevel er det foreliggende materiale dog tilstrækkeligt til at godtgøre, at en sagsøger ikke ubetinget kunne få den udeblevne fordelt ved herredstinget. Begrebet *uendelig dom* synes i hvert fald i Jylland at have fået en særlig anvendelse i udeblivessager.

De to ældste eksempler, jeg kender på sådanne domme, er fra Hind herred og Hammerum herred, altså begge Ringkøbing amt, fra henholdsvis 1606 og 1625.³⁹ Da disse domme nøje svarer til senere nørrejske domme af samme art, skal deres form meddeles i en stiliseret udgave, der dækker dommens karakteristiske indhold: »*Efterdi for mig er fremlagt mine to uendelige domme, der er afsagt for 8 dage siden og for 14 dage siden, og NN er lovligt varslet til i dag, men stadig ikke giver møde, da ved jeg ikke rettere end at give tredje dom og endeligt i den sag*«. Fra den af Secher særligt afbenyttede tingbog fra Hvetbo herred findes fra 1634 et eksempel, der nøje svarer til de nævnte. Den 15/2 1634 udmeldes synsmænd til at granske en fæstegårds tilstand, den 22/2 afhjemler de synsforretningen på tinge og fastslår, at brøsten kan sættes til 30 slettedaler, samtidig må bonden have været varslet. Den følgende tingdag 1/3 gives der så (uendelig) dom for, at fæstet er forbrudt,

³⁶ Reces 1547 art. 2 (Samling 215), reces 1558 art. 5 (Secher I, 11).

³⁷ KR D I, 121, 180, 231, 400 f, 405 m. fl.

³⁸ Se sagregister KR D ad »Udeblivelse af sagsøgte bevirker, at han dømmes i overensstemmelse med sagsøgerens påstand.«

³⁹ Henholdsvis citeret i KR D II, 103 f og Rigens dombog 1624—30, fol. 64 b ff (utr.)

og næste tingdag konstateres, at fæsteren er varslet, men ikke er mødt til gensvar. Her må så 2. uendelige dom være afsagt. Som afslutning på sagen afsiger fogden den 15/3 endelig dom om, at fæstet er forbrudt.

Den eneste jyske tingbogsrække, der foreløbig er udkommet i tingbogsudgaven, nemlig Skast herred, Ribe amt, indeholder talrige sager til belysning af den forannævnte procesmåde. Når alle sagens faser er refereret i tingbogen, finder vi først en uendelig dom, dernæst 2. uendelige dom og til sidst den endelige dom. I reglen er der en uge imellem hver af dommene. I 1636 har jeg blandt de 817 indførte referater optalt godt 40 endelige domme, hvoraf noget under halvdelen er afslutningen på en sag, hvoraf begge de foregående uendelige domme er refereret. Der findes desuden noteret et stort antal uendelige domme, hvis fortsættelse ikke findes. Desuden findes i tingbogen for 1636 ca. 70 tilfælde, hvor en sagsøgt fordeles, heraf er de allerfleste sager angivet med formlen: »*NN lovligt med sekshøring fordelte MM*«, herom nedenfor.

Begrebet *uendelig dom* findes tidligt i dansk retsstof, dels i den betydning, at vedkommende dommer imod loven undlader at træffe en afgørelse, dels i bestemmelserne om kongens retterting, der kun må pådømme sager, der tidligere har været dømt på herredsting og landsting. I kongens og rigens domme fra slutningen af 1500-årene ser vi imidlertid betegnelsen specielt brugt om udeblivelsesdomme, der afsiges »indtil han (d.v.s. den udeblevne) stævner påny«, en betydning, hvori betegnelsen også anvendes i frdn. 23/5 1636 (Secher IV, 669) art. 3 og reces 1643 1-6-1 (Secher V, 261), der forbyder *landstingene* at afsige nogen uendelig dom, idet dommeren, når sagsøgte ikke møder, skal opsætte sagen, hvorefter opsættelsen skal forkyndes for den udeblevne.

Allerede retspraksis forinden 1636 nægter at give forfølgning med rigens ret og dele alene på grundlag af en fordeling (æskning), eller hvis fordelingen kun er bekræftet af vedkommende landsting ved en uendelig dom, altså at den udeblevne dømmes, indtil han lovligt rejser sagen påny.⁴⁰ Idet bemærkes, at det ikke vil være muligt eller hensigtsmæssigt i det følgende alene at behandle uendelige udeblivelsesdomme, men også i et vist omfang tage andre uendelige domme i betragtning, vil det være nødvendigt at undersøge forholdet mellem fordeling og uendelig dom ved underretterne. Forholdet er nemlig det, at forfølgning med rigens ret og dele ikke er mulig alene på grundlag af en fordeling (æskning), der i så henseende betragtes som en uendelig dom, men kun på grundlag af *dom og dele*, altså enten en fordeling på grundlag af en afsagt dom eller en fordeling, der senere er bekræftet ved dom.

Den sidstnævnte situation indebærer bidrag til forståelse af datidens forestillinger om forholdet mellem dom og dele. Selve dette udtryk anvendes i

⁴⁰ KRD I, 248 f, 328 f, 495; II, 112; Rigens dombog 1624—30 fol. 64 b (1626), fol. 91 b ff (1630).

talrige tilfælde, hvor sagen er indledt med en fordeling på herredstinget, og denne fordeling er stadfæstet af landstinget. Stadfæstelsen omtales da som dom og fordeling i flæng, men af rettertinget betragtes sagen afgjort ved *dom og dele*.⁴¹ Hvis fordelingen ikke inden en passende tid indbringes for en højere domstol, er den endelig uden stadfæstelse af en sådan domstol, i visse tilfælde vil rettertinget dog som betingelse for forfølgning med rigens ret og dele give sagsøgeren udsættelse til at indbringe en fordeling for landstinget til bekræftelse, f. eks. KR 20/1 1608 (KRD II, 241 ff), hvoraf fremgår, at NN var fordelt med to tingstævnere og seks høringer, fordi han ikke ville deltage i et skifte. I dommen siges det, at da NN ikke har indstævnet sagen til landstinget, hvilket måske skyldes, at han ikke mener at kunne vinde noget derved, så gives der ham en respit på 6 uger til at stævne, og hvis han ikke gør det, bliver han underkastet forfølgning.⁴² I disse sager anvendes betegnelsen endelig dom om en bekræftet fordeling og uendelig dom om en ubekræftet fordeling.

En enkelt KR, nemlig af 13/6 1608 (KRD II, 246), siger kategorisk, at ingen dele kan udstedes uden dom, og der er her tale om en efterfølgende dom. Udtalelsen kan dog næppe opfattes bogstaveligt. I den foreliggende sag var en skyldner fordelt på grundlag af et gældsbrief og en dom. Fordelingen var imidlertid påanket til Fynbo landsting, der havde standset behandlingen af ankesagen, da domhaveren udtog kongebreve. Med henvisning til den nævnte erklæring – ingen dele uden dom – samt til, at landstinget ikke havde afsagt endelig dom, hvilket her vil sige, at der overhovedet ikke var gået dom i sagen, afviser rettertinget videre forfølgning indtil 14 dage efter, at landstinget har afgjort, om den pågældende fordeling skal stå fast eller ej. Dommen er et godt eksempel på, hvor forsigtig man skal være med at slutte noget af enkelte vendinger i en dom. Opfattet bogstaveligt ville den refererede rettertingsdom jo betyde, at fordeling overhovedet ikke havde nogen retsvirkning, hvis den ikke var bekræftet ved dom, men andre domme viser, at så vidtgående slutninger ikke kan drages.

Når en fordeling fra herredstinget indbringes for landstinget, er det sagens realitet, der pådømmes, det er netop det, der er meningen med kravet om, at en endelig dom skal være afsagt. Den sproglige formulering af en enkelt landstingsdom (*stedede lanndsdomere . . . høringe offver hanum tiil lanndsting*«, Udvalg III, 24 ff) har ført *Matzen*, Proces s. 155, til at antage, at der udmeldtes høringer på landstinget såvel som på herredstinget, men dette er lidet sandsynligt. Hvis sagsøgte udebliver både på herredstinget og

⁴¹ Et enkelt eksempel: Ribe byting fordelte 2/3 1621 en skyldner på grundlag af en regnskabsbog. Fordelingen stadfæstedes af borgmester og råd ved dom 7/2 1623, og KR 21/1 1624 giver fortsat forfølgning, da der intet er fremlagt imod samme *dom og dele*. (Rigens dombog 1624—30 fol. 4 b ff).

⁴² Se videre KRD II, 326 f og 499 f.

⁴³ Vib. ldst. 10/9 1625 i den i note 40 nævnte KR 1626.

på landstinget, er der dog naturligvis tale om en blot formel bekræftelse af fordelingen, der i så fald også uden videre vil blive lagt til grund for forfølgning med rigens ret og dele (Udvalg IV, 76). Bekræftelsen på landstinget skal på den anden side være endelig, og en fornyet uendelig dom (indtil han stævner påny) er ikke tilstrækkelig til videre forfølgning.⁴³

Hvad enten landstingets afgørelse kaldes fordeling eller dom, og betegnelserne anvendes i flæng, er der altså tale om en prøvelse af bevislighederne, der begrunder, at den samlede aktion stereotyp kaldes *dom og dele*. Som et eksempel kan nævnes, at Hobro byting den 14/1 1577 fordelte en adelsmand for gæld på grundlag af et gældsbrev. Den fordelte indbragte sagen for Viborg landsting, hvor hans anbringender synes at være begrænset til sagens formaliteter. Landstinget tager imidlertid bevislighederne op til prøvelse og dømmer den pågældende til at forblive i samme dele (Udvalg III, 302 f). Illustrerende er også den i herredagsdombog 1624 fol. 6 ff refererede sag: Byfogden i Randers havde gjort udlæg uden dom og dele alene på grundlag af en regnskabsbog, og Viborg ldst. dømmer 25/10 1617 aktionen magtesløs. Derefter indbringes regnskabsbogen for landstinget, se foran note 29, og ved dom af 28/2 1618 kendes bogen ved magt, hvorefter skyldneren påny blev »lougøgtt och fordeelltt«, og denne fordeling og en senere udvurdering kendes ved magt ved landstingsdom af 18/1 1623.

Den foreliggende praksis lader derfor ingen tvivl tilbage om, at udtrykket *dom og dele* betegner enten en fordeling på grundlag af en dom eller en fordeling, der senere er bekræftet af landstinget. Fordelingen alene har ingen domskraft, medmindre den fordelte vedgår kravet f. eks. ved fortsat passivitet.

Hvis den sagsøgte på noget tidspunkt møder frem og står til rette enten ved at opfylde det fremsatte krav eller ved at skyde sig på bevis, kan fordelingen ikke fortsætte som en summarisk procedure, men må videreføres på sædvanlig måde som domssag. I opregningen af referaterne fra de første to tingdage i Sokkelund herred 1621 nævntes, at 4 af referaterne angik sager, hvor der blev afhjemlet varsel til mandhelgsfortællelse, men hvor den indstævnte mødte til veder mål. Således må man nok forstå den anvendte sprogbrug: »NN lod mandhelgløs gøre MM. Stod personlig til veder mål sting«. ⁴⁴ Tidligere er også omtalt sagen 1627 nr. 57, hvor det refereres, at skyldneren er blevet fordelt, men ikke har ladet sig fælde, da han har svaret for sig, hvorfor sagens bevisligheder må efterprøves, og sædvanlig dom afsiges.

Meget belysende er en sag fra Skast 1636. Den 10/5 (nr. 387) gives der uendelig dom over NN, og den 17/5 (nr. 413) følger den anden uendelige dom. Tinget derefter, 24/5 (nr. 446), afhjemler sagsøgeren varsel om, at NN er indstævnet til endelig dom, men NN møder nu frem og »kaldet di 2 wendelige dome, Niels Jensson offuer hanem huerffuit haffuer, thilbage

⁴⁴ Sagerne er Sokkelund 1621 nrr. 19, 49, 181, 225.

igien, som bleff funden som wdombtt vaar« (nr. 447). Ligeledes fra Skast er en sag 1638 (nrr. 584 og 593), hvori protesteres imod, at fogden havde bevilget en sagsøger 3. ting over alle bymændene og således er gået de protesterendes ret for nær. Her er ikke, som nævnt i udgavens note til nr. 593, tale om, at fogden afsiger nogen kendelse om, at en sag ikke kan behandles som fordeling, men simpelthen om den fordelte parts fremmøde, hvilket nødvendiggør sædvanlig bevisbedømmelse.

Det omvendte tilfælde – at en retssag, der var påbegyndt på sædvanlig måde – på grund af sagsøgtets forhold under sagen i stedet for dom afsluttes med fordeling, har jeg ikke fundet eksempler på i tingbogsudgaverne, men tilfældet er behandlet i en KR 9/11 1590 (Udvalg IV, 236 ff). Sagen synes at være begyndt med, at sagsøgte varsles til at lide høringsdele, men han mødte op på Kerteminde byting og erklærede, at han ikke ville lade sig fordele, men krævede dom. Derefter havde fogden opsat sagen i 14 dage til bevisførelse, og på den fastsatte tingdag mødte sagsøgte igen og begærede dom med den følge, at fogden havde optaget sagen til dom 14 dage derefter. Da sagsøgte ikke selv kunne komme denne dag, var han mødt ved fuldmægtig, men fogden havde underkendt fuldmagtens gyldighed, fordi den ikke var forseglet, og havde samme dag stedt høringer over sagsøgte. Fordelingen blev indbragt for landstinget, der kendte fordelingen ved magt, så længe bytingets fordeling stod ved magt, altså en uendelig dom. KR hjemviser sagen til landstinget, hvor det skal pådømmes, om byfogden har gjort ret ved at underkende fuldmagten og stede høringer over sagsøgte, uanset at sagen var optaget til dom to gange tidligere. Man har måske lov til at læse mellem linierne, at den uvarslede fordeling i hvert fald ikke efter rettertingets opfattelse er lovlig.

Foreløbig synes undersøgelsen i hvert fald at have vist, at udeblivelse ikke i Nørrejylland ubetinget kunne føre til fordeling, men at der før 1623 var tilfælde, hvor udeblivelse medførte gentagne udsættelser af sagen, således at der efter to uendelige domme kunne afsiges en endelig dom, men altså ikke udstedes dele over den udeblevne. Da de fremdragne eksempler er refererede i kongens og rigens domme, og da forfølgning med rigens ret og dele kun kunne opnås i sager, der havde en værdi af »20 enkende daler« eller mere, se rigens ret og dele 1621 art. 5 (Secher III, 689), er det umuligt med sikkerhed at sige, om sagens værdi var afgørende for, hvilken afgørelse i udeblivelsessager, man kunne anvende.

Fra tiden efter 1623 har vi først og fremmest det store materiale fra Skast herred 1636, og dette viser ganske klart, at fordeling med sekshøring anvendtes i småsager, og to uendelige domme efterfulgt af en endelig dom anvendtes i større sager. Ingen af de endelige domme i udeblivelsessager, der er afsagt i 1636, og hvis genstand angives i pengebeløb, har drejet sig om mindre beløb end de i gældsforordningen nævnte 3 daler. Derimod er der nogle få af fordelingerne, der angår større beløb end 3 daler, selv om dette

beløb fortolkes som værende 3 rigsdaler og ikke 3 slettedaler, men bortset fra nogle små overskridelser er der tale om fordeling efter dom, således nr. 566 (10 slettedaler) og nr. 760 (6 slettedaler). I Skast herred synes der således ingen tvivl om, at gældsforordningens begrænsning af delemål uden dom til sager, som ikke overstiger 3 dalers værdi, ligger til grund for de to procesformer. Det er derimod lige så klart, at det ikke har haft nogen betydning i så henseende, om grundlaget for et krav har været et gælds-brev, regnskabsbog eller tingsvidne, idet sådanne sager findes behandlet i såvel den ene som den anden procesform.

Allerede i slutningen af året 1636 synes de uendelige domme i Skast herred imidlertid afløst af forkyndelse af opsættelser på ialt 6 uger, hvorefter der afsiges endelig dom, selv om den indstævnte udebliver, se Skast 1636 nrr. 685 og 791. I tingbøgerne for 1637–39 er denne form blevet den almindelige. Også fordeling med sekshøring – hvad enten der er tale om forudgående dom eller ej – finder sted efter opsættelser på ialt 6 uger.⁴⁵ For så vidt angår forelæggelser og frister er procesformen altså den samme i de to slags sager, men det synes stadig at være således, at mindre sager fordeles med sekshøring og større sager afgøres ved endelig dom. Om grundlaget for kravet er gælds-brev ei. lign. er derimod uden betydning.

Foran er omtalt to uendelige og en endelig dom i en udeblivelsessag fra Hvetbo herred. Fra samme herred findes imidlertid samme år udeblivelsessager, hvor der afsiges dom efter ialt 6 ugers opsættelse, uden at uendelige domme er nævnt, således 11/1 1634, der angik 5 rigsdaler og 5 slettedaler, og en sag samme dag, der førte til, at et fæste blev forbrudt. De allerfleste af sagerne i tingbogen fra Hvetbo 1634–36 er fordelinger for gæld under 3 daler, og alle domme angår større krav eller er af kompliceret karakter.

I forbindelse med de beskedne bidrag, der var at hente fra det foran fremdragne retsstof fra tiden før 1623, antyder retssagerne fra Skast og Hvetbo herreder en sondring imellem to forskellige former for udeblivelsessager, hvis nærmere karakter ikke kan fastslås på det foreliggende grundlag. Den ene form har dog utvivlsomt været behandlet som delemål og den anden som domssag, og i tiden efter 1623 er disse to procesmåder knyttet til henholdsvis mindre og større sager.

I Sokkelund herred har udstedelsen af gældsforordningen ikke sat et sådant skel i den formelle fremgangsmåde. I perioden 1621–22 og 1625–27, hvorfra vi har tingbøgerne bevaret, er både store og små sager, hvor sagsøgte er udeblevet eller på anden måde har undladt at stå til rette, fortsat blevet behandlet som mandhelgssager. Når Secher s. 38 efter at have gennemgået tingbøgerne fra Holbæk, Skelskør og Vordingborg antager, at mandhelgsfortabelsen gik ud af brug efter 1623, gælder dette altså ikke Sokkelund herred. Allerede før 1623 findes der her eksempler på, at den udeblevne er

⁴⁵ Skast 1638 nrr. 34, 39, 40, 56, 73 m. m. fl.

blevet frataget mandhelgen som følge af sin udeblivelse,⁴⁶ og disse eksempler bliver talrigere i årene 1625–26.⁴⁷ Senere bliver anvendelsen af udtrykket mandhelgsfortabelse stadigt mindre hyppig, men der har dog utvivlsomt været ment det samme med vendingen, at den udeblevne blev fældet for hjemmesiddelse. I disse år siges det desuden i sådanne sager udtrykkeligt, at den udeblevne for sin hjemmesiddelse fældes til at betale en bod på 3 mark,⁴⁸ jfr. Eriks sjæl. 1. II : 51. Om denne tremarksbod, der også er anvendt i Herlufsholm 1633 nrr. 162–63, også tidligere har været en automatisk følge af mandhelgsfortabelsen i Sokkelund herred, kan ikke med sikkerhed siges, men det afgørende spørgsmål er under alle omstændigheder, om mandhelgsfortabelsen var ensbetydende med, at den udeblevne blev erklæret nederfældig.

I visse sager er dette i hvert fald tilfældet, og det er nok karakteristisk for den forvirring, der præger betegnelserne, men næppe begreberne, at den udeblevne skyldner i sagen Sokkelund 1629 nr. 733, der drejede sig om betaling af 1 rigsdaler, »bleff mandhelgløs melt och dom schoren saa och for for:ne gield nederfeldig gjort«. Så har fogden da været helt sikker på at få det hele med! Når det i sagen 1627 nr. 24 hedder, at den udeblevne blev fældet for kongens forordning om lejermål, og i nr. 25, at han blev fældet for fuld kongesag, kan der næppe heller være tvivl om, at der er tale om en udeblivelsesdom i egentlig forstand.

Løvrigt har forestillingen om, at det er mandhelgen, det gælder, været så kraftig, at der fra tiden efter, at den stereotype dom i gældssager i henhold til forordningen er blevet almindelig, ses eksempler på, at der gives dom til betaling inden 15 dage under hans mandhelg.⁴⁹

Ikke alle udeblivelses­sager er imidlertid blevet behandlet så summarisk. Det synes således at fremgå af sagen Sokkelund 1626 nr. 353, jfr. nr. 237, at en person, der var sagsøgt for at have forvoldt sagsøgeren særskade, havde mistet sin mandhelg på grund af hjemmesiddelse, da han ikke var mødt for at påhøre vidnesbyrdene. Der er derefter blevet varslet til endelig dom, og først da sagsøgte også sad dette kald overhørig, blev der afsagt dom om, at han skulle betale bads­kærerløn og billig omkostning for svie og smerte, sår­bod efter dannemænds sigelse samt rette bøder til bonden og kongen. (Her spares der heller ikke på de i den juridiske terminologi til rådighed stående muligheder!) Hvis den fremsatte anskuelse er rigtig, har sagernes karakter altså også i Sokkelund haft indflydelse på, hvordan udeblivelses­sager er blevet behandlet, men her har man ikke – som i Skast – enten brugt fordeling eller dom, men begge dele, hvis man da ellers uden videre kan kalde mandhelgsfortabelse i denne periode for fordeling.

⁴⁶ Sokkelund 1621 nr. 445.

⁴⁷ Sokkelund 1625 nrr. 247, 391; 1626 nr. 296.

⁴⁸ Sokkelund nrr. 463, 475, 483 m. fl.

⁴⁹ Sokkelund 1625 nr. 10, 1627 nr. 20.

Som nævnt forbød frdn. 1636 ikke alene landstingene at afsige uendelige domme, men påbød dem også i tilfælde af sagsøgtes udeblivelse at lade denne stævne påny, forinden en dom afsagdes. Denne fremgangsmåde har altså også været anvendt i flere herreder, ikke alene i de jyske herreder, hvor man i udeblivelsessager afsagde 2 uendelige domme og en endelig, men også i herreder, hvor man – som i Sokkelund – i nogle sager først afsagde udeblivelsesdom, når det var konstateret, at sagsøgte udeblev, og han derefter påny var indstævnet. I betragtning af landskabslovenes langmodighed i så henseende og ikke mindst på baggrund af fordelingsprocedurens langsommelighed med de 4 ting trods udeblivelse, kan dette ikke undre. Undres kan man derimod over, at *V. A. Secher* (s. 202 note 1) om Danske Lov 1-4-30 siger, at den »indeholder den absurde regel, at selv om indstævnte ikke har lovligt forfald, kan sagen, når han udebliver, ikke pådømmes, før det er blevet forsogt, om ikke en udsættelse af proceduren en kort tid kunne bevæge ham til godhedsfuldt at give møde« (!). Selv om den oprindelige tingdagsforelæggelse har haft den karakter, som Secher tillægger den – et spørgsmål, der ikke her skal tages op – er det hævet over enhver tvivl, at den i hvert fald havde mistet denne karakter i 1600-årene. Alligevel har man følt det rigtigt i visse sager at udskyde udeblivelsesdommen, og der er intet som helst absurd i, at Danske Lov giver udtryk for den samme indstilling. Om en udskydelse i samme udstrækning som tidligere var der derimod ikke tale, herom nedenfor.

Namsdom.

I det foregående har vi direkte og indirekte behandlet en række problemer til belysning af fordelings rolle i rettergangen ved underretterne i 1600-årene før Danske Lov. Vi vil nu forsøge at nærme os problemerne fra en anden side ved at forsøge at finde ud af, hvilke ændringer i den gældende retstilstand, der var tilsigtet med gældsforordningen af 1/7 1623 art. 5 og 7 (Secher IV, 88 ff). Bestemmelserne gentages ordret i reces 1643.

Selve bestemmelserne er alt andet end klare. Om namsdom hedder det i gældsforordningens art. 5, at fogden efter sagens vigtighed og som sædvanligt, når nogen ufri mand tiltales for gæld og udlæg, som befindes med rette at skulle fyldestgøres, straks skal forordne to dannemænd, der med ham skal gøre udlæg for gælden. Om fordelingen siger gældsforordningens art. 7: Til hjemtingene skal ingen herefter fordeles for sager, som er af over tre dalers værdi eller angår æren, medmindre der tidligere efter lovligt kald og varsel er dømt i sagen. Desuden såfremt nogen kan søges ved nam eller vurdering, da skal al delemål være udelukket. Henvisningen til namsdom må altså gælde den tidligere nævnte art. 5, der henviser til recessens art. 54, der som nævnt i sin tekst alene taler om udlæg på grundlag af fordeling (!).

Det må forekomme usandsynligt, at disse uklare bestemmelser, der ikke bliver mindre klare derved, at de gamle bestemmelser i frdn. 15/2 1593

(Secher II, 628 f) om høringsdele uden dom uændret optages i reces 1643 2-6-13 (Secher V, 265), skulle have dannet grundlaget for den radikale ændring af underretternes praksis, der kan konstateres i tiden efter 1623, men det har ikke været mig muligt at finde nogen bestemmelse fra centraladministrationen, som kan have været grundlaget.

Den anden lovkommission 1662–64 har i sin fremstilling af processen også kun henvist til de foran nævnte lovbestemmelser samt til reces 1576 art. 5 (Secher II, 31 f) om, at sager ikke må opsættes mere end 6 uger uden parternes samtykke. Fremstillingen må altså bygge på, hvad kommissionen har anset for almindelig praksis.

I den nævnte fremstilling anføres følgende procesmåder, der kan anvendes i gældssager:⁵⁰ I. Til nam eller indførsel imod enhver efter sin forpligt. Når da obligation og håndskrift er rigtig og klar, må ingen dommer opsætte sagen længere end 8 dage og da give 15 dages dom. Dersom den ikke findes klar, men noget billigt kan siges derimod, da gås derom, indtil sagen er rigtigt oplyst, dog at dommeren ikke må opsætte sagen længere end 6 uger. II. Med høringsdele, som er mest brugelig, når man ikke formår at udstå rigens ret og dele. III. Med dele uden dom, når summen ikke er over 3 rigsdaler. IV. Med riges ret om modvillige at tvinge.

Høringsdele betragtes altså her som en sanktion imod den, der ikke vil opfylde dom og dele på samme måde som rigens ret og dele. Bestemmelserne om, at sager, der grundes på ubestridte gældsbreve, kun må opsættes i 8 dage, samt bestemmelsen om den såkaldte 15 dages dom, er ikke fundet i det foreliggende lovstof. Det betingede forbud, der findes i recessen 1576 imod udsættelse mere end 6 uger, er her blevet ubetinget, og heller ikke denne ændring ses omtalt andre steder.

På den anden side er det jo klart, at kommissionens fremstilling nøje svarer til en i hvert fald meget udbredt praksis. Domme om at betale inden 15 dage eller lide nam og udlæg er så talrige i tingbøger fra hele landet og fra både købstæder, birker og herreder, at der på en eller anden måde må have fundet en ensretning sted.⁵¹ Den praksis, der tidligere er redegjort for, og hvorefter tvivlsomme sager selv i tilfælde af sagsøgtes udeblivelse opsættes i 6 uger, kan næppe heller være uden forbindelse med det, der ligger til grund for kommissionens fremstilling.

Hvad angår dokumentation af ændringer som følge af gældsforordningen, kan for det første nævnes, at 15 dages dommene først optræder i tingbøgerne efter dette år. For så vidt angår Sokkelund herred, er der foran gjort opmærksom på, at standardformlen »NN lod mandhelgløs gøre MM« i 1627

⁵⁰ Secher & Støchel: Forarbejderne til Kong Kristian V.'s Danske Lov, I, Kbh. 1891—92 s. 64 f.

⁵¹ Eksempler kan findes i alle tingbogsudgaverne, se også de mange 15 dages domme, der er anført af Matzen: Panterettens Historie s. 309 ff.

– men altså ikke før – erstattes af den lige så stereotype og hyppigt forekommende formel »Blev dømt at betale inden 15 dage eller vurdering i hans bo«. I tingbogen for Herlufsholm birk 1618 er indført referater af ialt 259 sager, og heraf har jeg optalt knapt 40 gældssager, hvori følgende formel er anvendt: »Varselmænd hjemlede, at de gav NN 8 dages varsel til hans mandhelg for gæld.« I tingbogen for 1630 er indført 206 sager og heraf har jeg optalt godt 40 gældssager, hvori følgende formel er anvendt: »Kaldsmænd hjemlede, at de havde givet NN lovligt varsel for gæld. Blev forelagt at betale inden 15 dage.«

Hvordan det så end er gået til – jeg må altså desværre lade spørgsmålet stå uløst – er delemål i gældssager (høringsdele, fordeling, mandhelgsfortabelse) i et meget stort antal tilfælde simpelthen erstattes af namsdommen i den nævnte form. Jeg er enig med Secher s. 71 i, at namsdommen har været identisk med fordelingen og omvendt; jeg er derimod ikke enig med ham i, at dom eller dele stadig fandt sted på 4. ting, eller at de to betegnelser skulle være udtryk for to forskellige procesmåder.

Tingbogsreferaternes karakter gør det naturligvis overordentligt vanskeligt at udtale sig med sikkerhed om det kald og varsel, der har været anvendt. At de fire forelæggelser har været almindelige før 1623, kan der dog næppe være tvivl om; at en mere summarisk fremgangsmåde i adskillige tilfælde er anvendt i de følgende år, mener jeg på den anden side er givet. Gennemgangen af sagerne fra Sokkelund herred 1621 viste, at mandhelgsfortabelsen som regel fandt sted på 4. ting, og at der så var gået 5 uger fra det første varsel var blevet givet den sagsøgte. Sagerne fra tiden efter 1627 viser, at der er sket en væsentlig ændring heri. Adskillige sager viser, at udtrykket »*tager dele*« eller »*tager dele og tiltaler*« er identisk med, at sagsøgeren opnår 1. ting.⁵² I almindelighed afsiges namsdommen på det følgende ting, altså 2 uger efter at sagsøgte har fået det første varsel. Denne fremgangsmåde synes at være lige så almindelig som tidligere mandhelgsfortabelsen på 4. ting.

De utallige sager, der findes i tingbogsmaterialet, og som kun er refereret som en namsdom eller fordeling efter lovligt varsel, kan naturligvis ikke anvendes som bevismateriale, da vi ikke har nogen sikkerhed for, at sagsøgte ikke har været indstævnet til flere ting. Fra Herlufsholm 1630 nr. 43 har vi dog et enkelt ubestrideligt eksempel. Referatet, der er indført under den 6. september, oplyser, at en person har fået varsel til at lide dom for helligbrøde, der er begået »*nu i gaar otte dage*«, hvilket vil sige søndag den 29. august 1630. Referatet slutter: »*Bleff tilldømt at stille hosbonden till fredz, effterdj ingen er møedt at suare och det benegte*«. Adskillige notater om domme vedrørende helligbrøde, lejermål, injurier og andre småforbrydelser kunne tyde på, at en sådan summarisk fremgangsmåde hyppigt forekom, når sagsøgte udeblev eller vedgik, men på den anden side har der givetvis

⁵² Sokkelund 1628 nrr. 27, 185, 199, 227, 420, 690; 1628 nrr. 192, 361 m. m. fl.

været undtagelser, se f. eks. den af Secher s. 55 anførte dom fra Fjære herreds ting 17/6 1634, hvor dommen, trods vedgåelse, først afsiges på 4. ting.

Hvor udbredt den praksis har været, der ligger til grund for den anden lovkommissions udtalelse om, at namsdom afsiges med det samme, når kravet er begrundet med et klart gælds brev, kan ikke siges uden en mere omfattende undersøgelse end den, det er muligt at fremlægge her. Det er givet, at adskillige af de i det foregående nævnte fordelinger eller endelige domme angår krav, der støttes på gælds brev, og fordelinger kendes for såvel krav, der støttes på brev, som for krav uden brev, en sondring der hyppigt understreges i sagsreferaterne. Omvendt findes der adskillige eksempler på, at krav ifølge gælds brev er undergivet en mere langsommelig procedure. Forestillingerne om, hvilke sager, der måtte anses for klare, har nok varieret betydeligt fra herred til herred. Et ikke let gennemskueligt eksempel skal nævnes fra Herlufsholm 1633 nr. 175, hvor det oplyses, at en skyldner er lovligt varslet til at betale en gæld på 4 daler, og det tilføjes: »*Bleff optagen, formedelst dett icke er laantte penninge, och dertillmed formedelst LR icke er mødt*«. Hvilken særlig behandling, sager om pengelån ville have fået, oplyses desværre ikke, og vi kender heller ikke fra andre kilder noget til sontringens betydning.

De i de foregående afsnit fremdragne oplysninger og de slutninger, der er skønnet forsvarlige på dette grundlag, har naturligvis ikke på nogen måde udtømmende behandlet de problemer, der opstår i forbindelse med en beskrivelse af rettergangen ved underretterne på Christian IV's tid, og der er heller ikke tale om nogen udtømmende behandling af spørgsmålet om fordelingsprocedurens karakter og udvikling. Til dette sidstnævnte spørgsmåls løsning er der dog bidraget et og andet, som forhåbentlig vil kunne være af værdi for fortsatte studier.

Som et resultat – omend i sig selv negativt – må det dog vist være berettiget at fastslå, at *V. A. Sechers* skildring af fordelingsprocessen ikke holder stik. Værdifulde bidrag til forståelse af fordelings karakter må hentes fra de kongelige rettertingsdomme, der tager stilling til stedfundne fordelinger. En fordeling uden forudgående eller efterfølgende dom har kun haft en endelig karakter, når den fordelte selv gjorde den endelig ved at forholde sig passiv.

Der er dernæst grund til at understrege, at der ikke i den omhandlede periode herhjemme kendtes nogen form for en summarisk procedure i den forstand, at en sagsøgt skulle være afskåret fra at fremsætte visse indsigelser. På et hvilket som helst tidspunkt af sagen kunne sagsøgte gøre enhver indsigelse gældende, og det var fogdens pligt at underkaste dem en nærmere prøvelse. Nogen kendelse, der afviser realitetsindsigelser, kendtes ikke, men naturligvis kunne sagsøgte ved ikke at møde, eller når han vedgik kravet, gøre en videre rettergang umulig eller overflødig. Selv i tilfælde af sagsøgte

udeblivelse har dommeren ikke altid kunnet afsige dom eller ladet sagsøgte fordele på det ting, hvor udeblivelsen konstateredes. Både før og efter 1623 har visse sager selv i tilfælde af den sagsøgtes udeblivelse været underkastet en mere omhyggelig behandling end andre.

Selv om sagsøgte ved sin udeblivelse eller anden form for passivitet har ladet fordelingen gå sin gang, har de højere retter været overordentligt villige overfor muligheden for ved at anke fordelingen at give den fordelte adgang til at få sagens realitet prøvet. Ved dom og dele har man ikke mindst forstået en fordeling på grundlag af et krav, hvis berettigelse senere er bekræftet af landstinget.

Til disse resultater må føjes de indvundne erfaringer med hensyn til metode og kildebehandling. For det første kan der ikke længere være tvivl om, at kendskab til rettergangen ved herreds- og birketing er aldeles nødvendig for at forstå retssystemet her i landet. Et sådant kendskab er nødvendigt allerede af den grund, at en behandling af landstingenes og rettertingets praksis bliver meningsløs, dersom man ikke forstår de underretssager, der ikke alene er genstand for de overordnede domstoles afgørelser, men også ligger til grund for det retlige ræsonnement ved disse.

Tingbøgerne bliver derved et væsentligt kildemateriale for enhver realistisk retshistorisk undersøgelse, men de kildekritiske problemer, der knytter sig til deres benyttelse, bliver samtidig mere alvorlige. Dette skyldes ikke alene, at sagerne er tilfældigt og mangelfuldt indført i tingbøgerne, men også at enkelte sager ikke kan rives ud af sammenhængen og anvendes som bevismateriale. Det er nødvendigt at danne sig et billede af sprogbrug og tankegang i det herred eller birk, hvis rettergang man ønsker at kende. Derved forekommer det mig også bekræftet, at en delvis udgave af tingbøgerne ikke kan være til nogen nytte, men at man i det fremtidige arbejde som hidtil må stræbe efter at få udgivet så mange tingbøger som muligt og at udgive dem i deres fulde omfang.

Forkortelser: Tingbogsudgaverne citeres med herredets el. birkets navn og sagens nummer (f. eks. Sokkelund 1621 nr. 1). *DD:* Diplomatarium Danicum; *DGK:* Danmarks gamle købstadslovgivning; *DGL:* Danmarks gamle Landskabslov; *HDD:* Kongens og rigens råds domme; *KR:* Kongens og rigens domme; *KRD I—II:* Samling af kongens rettertingsdomme udg. af V. A. Secher 1595—1604, Kbh. 1881—83, 1605—1614, Kbh. 1885—86; *Samling:* Samling af gamle danske Love, udg. af Kolderup-Rosenvinge, Fjerde Deel, Kbh. 1824; *Secher:* V. A. Secher: Om vitterligheden i den ældre danske proces, Kbh. 1885; *Secher I—VI:* Forordninger og recesser ... 1558—1660, Kbh. 1887—1918; *Udvalg I—IV:* Udvalg af Gamle Danske Domme, 1.—4. Samling, udg. af Kolderup-Rosenvinge, Kbh. 1842—48.

Grisespil i Nibe 1697

AF HOLGER RASMUSSEN

Tingbogen for Nibe birk er usædvanligt givende set fra et kulturhistorisk synspunkt. Det gælder ikke alene til belysning af byens hovederhverv, fiskeriet, hvor der p. gr. af de komplicerede fiskeriforhold i Nibe bredning, hvor bundgarnene stod tæt, måtte opstå mange tvivlsspørgsmål og stridigheder, der søgtes løst ved rettens bistand. I sin beskrivelse af Nibe bys historie har Carl Klitgaard i vid udstrækning benyttet sig af tingbogens oplysninger herom, men han har også inddraget meget andet stof, der belyser andre sider af befolkningens daglige tilværelse.

Den side af tilværelsen, der vedrører folks forlystelser, har Klitgaard flere gode eksempler på, bl. a. en meget fyldig beskrivelse af dansen om majbøgen i pinsen 1699, men Nibe tingbog har på dette felt endnu meget at byde.¹ I det følgende skal behandles en sag om grisespil, der tidligere kort har været nævnt af Klitgaard.² Sagen behandles for birketinget 17. juli 1697 og afgøres samme dag. Jeg vælger her først at give sagens fulde ordlyd og skal derefter forsøge at sætte begivenheden ind i dens kulturhistoriske sammenhæng.

Nibe birks justitsprotokol 1695–1700, fol. 94a–b.

1697, 17. juli.

Christen Niels. Hørtikarll j Nibe paa Cornelij Rods vegne fremstillede kaldsmænd Hans Behm och Laurs Niels., der bestod ved eed, at de j dag 8 dage stefnte Oluf Kiølds. j Nibe, talde med hans madmoder Maren Povelssd. hid til tinget j dag mod vidne och dom angaaende 2de svin, som hand meener louligen at hafve vundet med terningspil, dog uden føie disputerer Oluf Kiølds. og med participanter ham samme 2de svin, og gjør ham ophold och forhindring; noch stefnte de efterschr. vindis persöhner for deris sandhed i denne sag at aflegge.

Saa fremkom jndstefnte Niels Chrestens. Jbsøn, som vandt ved eed med opragte fingre, at forleden sønddag var otte dage, da Cornelius Roed og Jens Jens. lod opsette 2de svin paa terningspil i Jens Jensøns hus, da hørte hand, at førend nogle af de jndbudne og tilstedeværende begyndte at kaste paa svinene, da spurde Cornelius Roed dem samtlige ad, om hand motte hafve sit fri kast paa svinene, saasom [fol. 94b] andre steder, da hørte hand at en del af dem som sadde ved bordet sagde ja dertill, mens jngen af dem benegtede det, og var Olle Kiøldsen i den anden stue, da dette blef begiert; og som de derpaa kom til at kaste i bæcke-

¹ *Holger Rasmussen*: Das Fingerziehen (at trække krog). Ethnologie in dänischen Rechtsquellen (Folk, vol. 5, 1963, 283–286).

² *C. Klitgaard*: Nibe Bys Historie, Aalborg, u. å., 322.

net, blev Oluf Kieldsøns kast antegnet for 25 øjene, som var den tid det højeste kast, hvilcke och blev bestaaende, jndtil Cornelius Roed, som var den sidste mand, fremkom, hvilcken Cornelius kaste 28 øjne op paa tærningerne de 2de første kast, og det 3die kast opkaste hand 8 øjne, dog var den ene terning, som 5 paastoed, ej i bæckenet det sidste kast, mens blev staaendis paa bredden af bæckenet; og som dette var passerit, da desputerede eendeel af dem, som vare i rode med Oluf Kields., Cornelius hans kast, at hand ej burde at hafve det, med mindre hans navn var paa sæddelen.

Blef tilspurt, om Jens Jens., som opsatte svinene tillige med Cornelius, begierte hans frj kast, og om hand icke kaste; svarede, at Jens Jens. ej begierede nogen frj kast, mens dog kaste hand tillige med de andre och satte hans penge, ydermere tilstod, at Jens Jens. oprobte mand efter mand saa mange som skulle kaste, og blev baade hans kone och kones søster, som vare de sidste paa sæddelen, oprobte af Jens Jens., og da de hafde kast, gich Jens Jens. fra bordet och hen i den anden stue med sæddelen, og j det hand gick vd, kom Cornelius Rod och gjorde hans kast som forermeldt, og jngen den tid disputerede ham det; dog saae hand ej at Oluf Kieldsen den tid var i stuen, thi de vare meestendeel gaaen ud, da Cornelius hafde kast.

Niels Jens. Bæck og Povel Søren. vonde ved eed det samme som Niels Chrestens. at hafve hørt jnde til Jens Jensens, mens icke de vare hos ved bæckenet. Søren Peders. Lijson vandt ved eed, at samme tid, da de hafde afkast, kom Cornelius Roed jnd til dem i den anden stue och spurde, om de vilde tillade ham hans kast, da svarede eendeel af dem, som hafde kast sig fra deris rættighed, Ja, og eendeel taug stille och ej negtede det; og gick Oluf Kields, derjnde, mens icke hand hørte enten hand bejaede eller negtede det; Niels Peders. Roed vandt ved eed det samme som Søren Lijson.

Jacob Knop [eller: Knap] j Nibe vandt ved eed, at hand samme tid hos var, da disse svin blev sat paa spil, og ej saae vidre, end det som passerede, da Cornelius Roed kaste, nemlig at hand de 2 første kast fich 28 øjne, og det 3die kast fich hand 8 øjne, hvoraf de 5 paa den ene tærning blev staaendis på bredden af bæckenet.

Herpaa blev af rættten kiendt saaledis: Da efter tiltale, giensvar og denne sags lejlighed, og som dette skal være passerit en sønddag, at de ved offentlig trommeslag paa gaderne og i huuset med drick och spil hafr øfvet vret jmod kongl. ma. lov og forordning, sligt ej at maa begaaes om helligdage, da bør de 2de omtvistede svin, nestkommende manddag at settis på offentlig auction og til højstbydende selgis, og pengene være hiemfalden til fattige; Cornelius Roed som hafr sat samme svin paa spil en hellig dag, bør at betale for helligbrøde 3 lod sølf, under lovens execution.

Sagen ligger vel oplyst. Med nutidens andespil in mente ser man forsamlingen for sig, efter at spillet er varslet ved trommeslag i gaderne. I Jens Jensens hus har man bænket sig i de to stuer, mænd og kvinder mellem hinanden, og har kortet tiden med øl, til det blev ens tur at slå med tærningerne. Jens Jensen har opskrevet de spillelystnes navne på en seddel og vel samtidig opkrævet indsatsen. Han har føjet sit eget navn til de øvriges på seddelen og betalt sin indsats på lige fod med dem. Den eneste, der afviger herfra, er Cornelius Roed, der ønsker frikast »såsom andre steder«. Hele sagen rejser sig af, at han ved dette frikast, som ingen utvetydigt modsætter sig, slår det højeste antal øjne og derved løber af med ikke blot gevinsten, men også med sin del af fortjenesten, som er fremkommet ved den indsats, de spillende har

gjort. Man forstår godt Oluf Kieldsens harme ved at se sig gevinsten berøvet ved et frikast.

I vidneudsagnene er der flere ting af interesse for grisespillets teknik. Taget som helhed har spillet samme karakter som et par ældre sager, nemlig dels det hestespil i 1653, der nævnes af Klitgaard efter Nibe tingbog,³ hvor selve birkeskriveren er listefører assisteret af to bisiddere, der kontrollerer terningkastene, dels den sag fra Bergen i 1620, hvor præsten ved Korskirken sammen med en anden af byens borgere sætter en okse på spil.⁴ Troels Lund, der refererer den sidstnævnte sag, påpeger sådanne sammenskudsspils yndest, en påstand, der ikke afkræftes af nutidens andespil. En stærk støtte for sin påstand har han da også i oksespillet fra Bergen, hvor samme okse bortspilles ikke færre end tre gange. Også ved grisespillet i Nibe synes der at være mødt mange folk.

Under spillet har hver den, der har gjort sin indsats, ret til at kaste og altså mulighed for at vinde det udsatte, men man kunne også slutte sig sammen i grupper, der var fælles om indsats og gevinst. Det var således tilfældet i Bergen i 1620, hvor fire personer går sammen om spillet, og noget tilsvarende må have fundet sted i Nibe. Ialtfald tales der om Oluf Kielsen og »med participanter« og om dem, »som var i rode med Oluf Kiels«.

Medens dette forhold ikke kan belyses nærmere, giver kilden en del enkeltheder om spillemåden. Det fremgår, at hver person har tre kast, og at der bruges flere terninger ved hvert kast. Da Cornelius Roed slår 28 øjne ved sine to første kast, må der i det ringeste have været brugt tre terninger. Der er nemlig ingen grund til at formode, at man skulle have brugt anden slags terning end den, der stadig er gængs med øjne fra 1–6, hvor to modstående sider sammenlagt giver 7 øjne.⁵ At bruge tre terninger i hvert kast synes at være den enkleste og almindeligst brugte fremgangsmåde.⁶

Almindeligvis kastede man terningerne fra et bæger, sådan som det stadig er almindeligt ved rafling. Man mente derved at sikre sig mod uærligt spil. Herom nævner kilden intet. Men vidnerne i sagen omtaler flere gange et bækken, hvori terningerne skulle falde ved kastet. Som et moment i sagen

³ Klitgaard, a. a., 322.

⁴ Mikel Hopnagels *Opt.* 1596—1676 (No. Mag. II, Christiania 1868, 184—185).

⁵ Således ifl. Salmonsens Leksikon (Jørgen Olrik). En gennemgang af terninger på Nationalmuseet bestyrker denne opfattelse, selv om der findes en del eksempler på terninger, hvor øjnene fordeler sig på de 6-sidede terningers modstående sider med 1 mod 2, 3 mod 4 og 5 mod 6, heriblandt en lerterning fundet i Esrom kloster. Da terningspillets historie er meget sparsomt behandlet såvel her i landet som i udlandet, tør jeg ikke her udtale mig nærmere om dette forhold. — Se *Franz Semrau: Würfel und Würfelspiel im alten Frankreich*, Halle 1910 (Beiheft zur *Z. f. Romanische Philologie* XXIII H.), 22 ff.

⁶ *Alban von Hahn: Buch der Spiele. Encyklopädie sämtlicher bekannten Spiele und Unterhaltungsweisen*, Leipzig o. J., 355.

anføres bl. a., at Cornelius Roeds kast må være ugyldigt, da den ene terning ikke var i bækkenet, »mens blef staaendis paa bredden af bækkenet«. ⁷

Troels Lund og andre ⁸ har påpeget brugen af et særligt tavlebord eller spilbræt ved terningspil. Dette synes dog altid at være et brætspil, hvor der anvendtes brikker. Ved spil af den karakter, som her interesserer os, hvor antallet af øjne alene afgjorde spillet, var et tavlebord ikke nødvendigt, men derimod nok en anden form for afgrænsning, inden for hvilken terningerne skulle falde. Dertil kunne for så vidt en hvilken som helst jævn flade tjene, men at flade skåle, bækkener eller endog en flad grube i jorden benyttedes hertil, har allerede Semrau påvist. ⁹

Afgørelsen på sagen må siges at være salomonisk, idet den indstævnedes Oluf Kielsen ganske vist må se grisene gå sin næse forbi, men Cornelius Roed får dog ingen glæde deraf, for ikke alene beslaglægges de til gavn for byens fattige, men han selv domfældes for helligbrøde. Det er bemærkelsesværdigt og vel ikke helt efter lovens bogstav, at Jens Jensen går fri for tiltale.

En anden ting, man bør mærke sig, er, at domfældelsen sker for brud på helligdagsforordningen, mens spillet selv ikke betragtes som ulovligt. Det kan da ikke være anset for dobbel, som der fandtes strenge bestemmelser mod.

⁷ Bredden af bækkenet, d. e. bækkenets brede, flade, kraveformede rand, hvor en terning let kunne finde plads.

⁸ *Troels Lund*: 5. udg. II, Sjette bog, 86.— Se *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder*, II, art. Brettspill.

⁹ *Semrau* a. a., 34. — Helt utvetydigt fremgår det af statutterne for Bochold, hvor det i § 39 hedder: *Das Würfelspiel ist verboten, ausgenommen am Neujahrs- und am Hl. 3 Könige-Abend, waer dat dan geschege . . . yn enen loeuenbecken myt tween dobbelstenen de meesten oegen to werpene*; hvor Schiller-Lübbers forklarer *lovenbecken* som: »ein flaches, aus dünnem Blech verfertigtes Becken oder Schale«.

Husdyrenes farvebetegnelser

En studie i tingbøgernes ordforråd

AF JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN

I

I talrige sprogvidenskabelige arbejder især fra en lidt ældre tid kan man finde det postulat fremsat, at bønders ordforråd er lille. Bekendt er således historien om den engelske landarbejder, der kun skulde have ca. 300 gloser til sin rådighed. Oplysningen stammer fra en engelsk præst og er meddelt af den engelske sprogforsker Max Müller (*Lectures on the Science of Language* p. 277), hvorfra den har fundet vej til den lingvistiske litteratur.¹

Denne påstand er dog forlængst blevet aflivet. Sammenligninger mellem en dialekts og et rigssprogs ordforråd har vist, at der ikke er en så markant forskel i ordforrådets størrelse. Der kan være begrebsområder, hvor dialektens ordforråd i almindelighed er langt rigere end rigssprogets, f. eks. flora og fauna eller hvad der hører til bondens arbejdsområde (landbrug, kvægavl osv.). Og der kan omvendt være begrebsgrupper, der synes bedre repræsenteret i rigssproget end i dialekterne.

Blandt sådanne begrebsgrupper har navnlig de såkaldte abstrakter været genstand for opmærksomhed. Det er en kendsgerning, som næppe nogen vil benægte, at dialekterne gennemgående er fattigere på abstrakte ordtyper end rigssproget. Man har diskuteret grundene hertil og har drøftet, om forskellen mellem dialekt og rigssprog på dette punkt er så udpræget, som det ofte betones. I den forbindelse har man søgt at skelne mellem forskellige former for abstraktannelser.

En indførelse i disse problemer er givet af Kristen Møller i *Ordforraadsstudier især paa Grundlag af en Sammenligning mellem en østjysk Dialekt og det danske Rigssprog, 1950*, især p. 46-65. Kr. Møller afviser med rette den

¹ Og til den irske politiske agitation mod englænderne, idet den måtte være et klart udtryk for, hvor dum den engelske bonde var i sammenligning med den irske, der havde et stort ordforråd.

ofte fremførte forklaring, at dialekternes underlegenhed skyldes den dialektalendes manglende abstraktionsevne og fremhæver i stedet interessenmomentet eller behovet som det afgørende. Når der i visse såkaldt primitive sprog savnes ord for klassebetegnelser som hest, plante, dyr, sne, kan dette forklares således, at »Forekomsten eller Ikke-Forekomsten af en eller anden sammenfattende Betegnelse udelukkende skyldes det Behov, man i vedkommende Samfund har for en saadan Betegnelse, den praktiske Interesse, der her knytter sig til et sammenfattende Udtryk« (p. 52). »De manglende Betegnelser er blot blevet til i andre Kredse; de er skabt af Folk, for hvem det aabenbart har været praktisk og magtpaaliggende at komme i Besiddelse af saadanne Sammenfatninger, men det praktiske Behov, der har været en Betingelse for Ordenes Opkomst, har den jævne Mand, den dialekttalende ikke følt« (p. 55). If. Kr. Møller er desuden i det hele opfattelsen af dialekternes fattigdom på ord med »abstrakt« betydning (d.v.s. ord, der angiver noget immaterielt, indre, åndeligt, usanseligt, a. a. p. 22) overdrevet, det er specielt visse substantivabstrakter (f. eks. på -dom, -(n)ing, -en, -else, til dels -skab og -hed), der er dialektfremmede. Denne opfattelse synes at blive bekræftet af Peter Skautrup, Et Hardsysselsmål, der er en begrebsmæssigt opstillet redegørelse for en dialekts ordforråd. 4 hefte (II binds 1 hefte, udkommet 1930, værket uafsluttet) indeholder et stort ordstof af den art, Kr. Møller kalder »abstrakt«.

De nævnte danske fremstillinger hviler på forfatterens personlige kendskab til de pågældende dialekter, som de taltes af ældre mennesker i århundredets første fjerdedel. Vil man prøve at belyse ovennævnte spørgsmål ved hjælp af et ældre dialektstof, kan man næppe finde en mere velegnet kilde end 1600tallets tingbøger. Det er jo folket, den menige almue, disse bøger handler om, om end i en ganske bestemt relation, nemlig i deres forhold til de retslige myndigheder. Særdeles forskelligartede og brogede er de omstændigheder, der bringer dem i forbindelse med retten: kriminalitet (drab, tyveri, slagsmål, lejermål, injurier), fæsteforhold (gæld, landgilde, bygningsvedligeholdelse, vornedskab), syn af dødsboer, efterlysninger og fremlysninger af bortløbne dyr, indhentelse af skudsmål osv., og selv om der er et vigtigt mellemlid mellem bondens udsagn og den skriftlige udformning i tingbogen (hvorom mere ndf.), fornemmes den lokale atmosfære dog tydeligt også i sproglig henseende.

Ved et nærmere studium af tingbøgerne måtte det altså på forhånd anses for muligt at belyse bondens ordforråd på en række forskellige begrebsområder og skønne over, om det er relativt stort eller relativt lille.

En anden opgave, som det var nærliggende at søge løst i sammenhæng med den forrige, var spørgsmålet om mulige lokale forskelle i dette ordforråd, altså hvad er inden for bestemte begrebsgrupper fælles, og hvad er forskelligt

i den vestjyske, østfynske og sjællandske bondes ordforråd, som det fremtræder i de udgivne tingbøger fra Skast, Åsum og Sokkelund herreder samt Herlufsholms birk?² I forbindelse med dette problem kunde man stille det spørgsmål, om det lokale præg i tingbøgerne er af en sådan art, at man herigennem kan få oplysninger om de enkelte dialekters lydlig og bøjningsmæssige (evt. syntaktiske) særpræg i 1600tallet.

Først vil det dog være nødvendigt at gøre nogle almindelige bemærkninger om tingbøgernes værdi som dialektkilder. Vejen fra folkets mundtlige, dialektprægede fremførelse på tinge til den skriftlige nedfældelse i tingbogen går over en betydningsfuld instans, nemlig skriveren. Ligesom man for at kunne bedømme en moderne dialektoptegnelse må vurdere optegnerens personlige forudsætninger og hans metode, må man gøre sig de samme overvejelser med hensyn til »optegneren« af en gammel dialektkilde som tingbøgerne, samtidig med at man må huske, at medens den moderne optegner søger at give en »pålidelig« beskrivelse af sin dialekt, søger skriveren ofte at skjule det dialektale præg så godt han formår. Det er bl. a. hans evner og muligheder herfor, det drejer sig om at gøre sig klart.

Tingskriveren var vistnok altid en lokal mand, udgået fra bondestanden og i almindelighed født inden for den pågældende retskreds. Det gælder således fra de områder, hvorfra tingbøgerne foreligger udgivet, birkeskriveren på Herlufsholm 1616–19 Hans Madsen, der var husmand i Lille Næstved, Sokkelund herreds tingskriver mellem 1625 og sommeren 1627 Hans Pedersen i Emdrup og tingskriveren i Skast herred 1636–40 Laurits Pedersen, der var gårdmand i Allerup, og som havde arvet embedet efter sin fader, og det gælder rimeligvis også den fynske tingskriver Søren Lund Rasmussen. En undtagelse danner muligvis Sokkelund herreds tingskriver fra 20/9 1627 Peder Clausen, som var fra København (der ganske vist er omgivet af Sokkelund herred). Man må altså gå ud fra, at tingskriverne ikke alene har forstået det sprog bønderne talte, men også i almindelighed selv har talt det.

Tingskriverens arbejde bestod bl. a. i at »indtegne alle domme, skødebreve, vidner og alle mærkelige breve« i tingbogen (§ 3 i Den Dronningborgske reces af 1551). Om hans uddannelse til dette arbejde ved vi ikke ret meget, den vigtigste tilegnelse af læse- og skrivekunst må vel antages at være sket gennem forgængerens i embedet, som ofte var en slægtning.³ I sproglig henseende måtte han bestræbe sig på så vidt muligt at gengive det hørte i en bestemt ortografisk norm, og det har ikke altid været en let opgave. Når således hans kendskab til et ords stavemåde eller bøjning i normen svigter, gengiver han det efter den lokale form og røber derved sin dialekts lydlig og bøjnings-

² I det følgende citeret henh. SkT, ÅT, SoT og HBT.

³ Om tingskriverens herkomst, uddannelse og arbejde se Peter Skautrup, *Hardiske mål II* p. 52 ff.

mæssige særpræg.⁴ Hvad det specielle, dialektale ordforråd angår, må man tro, at der kun i ringe omfang er foretaget en »oversættelse« til en norm, et rigssprog. For det første har skriveren formodentlig ofte været uvidende om en bestemt gloses dialektale præg. Den litteratur, skriveren har været i berøring med, har sikkert i hovedsagen bestået af gudelige skrifter og af bestemmelser i forbindelse med tingsinstitutionen (recesser o. l.) med et nok så begrænset ordforråd. For det andet kan en rigssproglig ækvivalent til en dialektglose mangle, hvad der ikke kan undre med henblik på de mange specielle landboforhold, der omhandles i tingbøgerne. Herigennem røber skriveren sin dialekts ordforrådsmæssige særpræg.⁵

II

I det følgende skal et par af de ovennævnte spørgsmål, nemlig ordforrådets størrelse og de ordgeografiske forskelle i en »abstrakt« begrebsgruppe, søges belyst på grundlag af materiale fra de tingbøger, som er udgivet fra 1954 til 1962 (inkl.), d.v.s. den sydsjællandske Herlufsholms Birks Tingbog 1616–19, 1630–33 (ved Karen Marie Olsen 1954–57), den østfynske Åsum Herreds

⁴ Mest udpræget i den vestjyske tingbog med jyskheder som (diftongering:) *jegekiste*, *guod*, (apokope:) *5 gammel giess*, *3 sortt gielldinger*, *hindis wænster arm*, *gaad foertte* 'gadeforte', *sin husse*, (jysk vokalisme:) *gaaden* 'gaden', *wandtrou*, *kraffue* 'kræve', *brollup*, *kiorde* 'kørte' (flere eksempler af denne art opregnet i SkT 1636 p. XV), (usikker genusfordeling:) *en suin*, *digen*, *sin løb*, *en wænderbord*, *lendet* 'lænden', *kielderit* osv., (adj. ubøjelige i køn:) *huer faar*, *huer lamb*, *brun* og m. fl. — Også den fynske tingbog indeholder eksempler af denne art, men langt fra i samme omfang: (usikkerhed m. h. t. det spirantiske d:) *en røestiernit* hest, *bista* 'bistader', og omvendt *i hud* 'i hu' (se videre ÅT 1640—43 p. XVIII f.), *Nere* 'Nærå', *Demmestrup*, 'Dømmestrup', *Offuerholle* 'Over Holluf' m. fl. Mindre dialektpræget i denne forstand er den sydsjællandske HBT (*enningh* 'tilegnelse' som vidnesbyrd om en sjællandsk udvikling af -ghn- (ordet hører til vb. egne 'tilegne sig'), *allen*, *daller*, *tierre*, *hjylland*, *Clemmendt* o. a. vidner vistnok om en sjællandsk udtale med kort vokal uden forlængelse i åben stavelse, *heselvender*, plur. af -vånd), medens det er tvivlsomt, om der i SoT kan påvises vidnesbyrd af denne art om dialekten, som ikke også træffes i normen.

⁵ Efter forordning af 29/3 1578 skulde skriversne »være forpligtede til straks at indskrive de Vidnesbyrd, der vidnes, de Domme, der afsiges, og de andre Breve, der udgives paa Tinge, i Tingbogen med deres fuldstændige Mening . . . hidtil er det nemlig gaaet meget uordentligt til hermed paa Herreds- og Birketingene, idet Herreds- og Birkeskriversne ikke straks have indført disse Vidnesbyrd, Domme og Breve i Tingbogen, men have gjort Optegnelser paa Sedler om, hvad der er forhandlet paa Tinge, og først, naar de ere komne hjem, indført dem i Tingbogen, hvorved de ofte ere blevne meget forvanskede . . .« (Kancelliets Brevbøger 29/3 1578). Det er dog af mange grunde klart, at skriveren ikke har rettet sig efter bestemmelsen og netop har benyttet den fremgangsmåde, som de tidligere skrivere i forordningen bebrejdes for at have fulgt (se SkT 1636 p. XII f., 1637 p. V f., 1638 p. VIII, ÅT 1640—43 p. XVI, 1645—48 p. VII, SoT 1621—22, 1625—28 p. XV, HBT 1616—19 p. X). Det er tænkeligt, at der ved en sådan renskrivning af tingbogen er sket en vis retouchering af dialektpræget.

Tingbog 1640–48 (ved Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup 1955–62) samt af de uafsluttede østsjællandske Sokkelund Herreds Tingbøger 1621–22, 1625–28, 1628–30, 1630–32 indtil 1631 : 222 (ved Ole Karup Pedersen 1956 ff.) og af den ligeledes uafsluttede vestjyske Skast Herreds Tingbog årene 1636–39 (ved Poul Rasmussen 1954 ff.)

Emnet er husdyrenes farvebetegnelser. I de ødanske tingbøger forekommer gloserne især ved frem- eller efterlysninger af bortløbne dyr (drift). Identifikationen sker ved hjælp af en farvebetegnelse og (for køer og svin) et øremærke efter følgende skema: »NN lod lyse efter en rødbrøget ko, stivet på det venstre øre og ristet i stivet, og rist i det højre øre«. I den vestjyske tingbog er det navnlig i opgørelse af dødsboer, man finder det nævnte ordforråd.⁶

Det har ikke været anset for nødvendigt at give henvisning til hvert eneste forekomststed for de i det følgende behandlede farvebetegnelser. I almindelighed vil det kun blive angivet, hvor mange eksempler på de behandlede ord, der findes i hver tingbog. Ligeledes er det heller ikke blevet fundet rimeligt i en fremstilling, der tilsigter at belyse en bestemt del af ordforrådet, at gengive ordene i den undertiden meget skiftende ortografiske form, i hvilken de forefindes i tingbøgerne. Når en tolkning af det pågældende ord har været anset for sikker, fremtræder det altså i nydansk sprogdragt. Undtagelser er gjort i begge tilfælde, når det af forskellige grunde er skønnet rimeligt. Henvisninger til tingbøgerne sker i så fald med årstal og sagnummer.

Et ortografisk problem må nævnes allerede her, fordi det har betydning for materialets afgrænsning. Medens det er meget sjældent, at to ord i tingbøgerne skrives sammen, er det ganske sædvanligt, at et ord, der nødvendigvis må opfattes som en sammensætning, skrives i to ord (hvad der i det hele ikke er ualmindeligt i tidens håndskriftsprog). Følgende retningslinier har været bestemmende for, hvad der er blevet regnet for sammensætning trods ortografisk adskillelse i to ord: 1. I visse tilfælde eksisterer det sidste af de to ord ikke som selvstændigt ord, men kun som sidste led af en sammensætning, spec. i de såkaldte bahuvrihi-dannelser (se ndf.) I et eksempel som SkT 1637: 299 en gammel *rød hued* koe, er sidste led, –hudet, af denne art. I disse tilfælde er der altid regnet med kompositum. 2. I visse tilfælde kan det første af de to ord ikke give mening ved direkte tilknytning til den efterfølgende dyrebetegnelse: SkT 1638 : 319 [en] *selff sortt* roneweder (se ndf. under selv-sort), HBT 1632 : 62 [en] *raffuen sort* quie kalle. Også i disse tilfælde er der altid regnet med kompositum. 3. Undertiden viser det første ords ubøjede form, hvor man efter den syntaktiske stilling (nemlig på grund af en foranstående bestemmelse) skulde vente bøjet form, hvis der forelå to ord, at der drejer sig om et kompositum. Eks.: SoT 1626 : 617 *thoe sordt grimedt*

⁶ Dets rigdom og særpræg er tidligere observeret bl. a. af Holger Munk, Rytterbonden 1718 –68 I (1955) p. 86 ff.

[kiør].⁷ Dette kriterium har næppe gyldighed for den jyske tingbog på grund af de jyske apokopeforhold (bortfald af udlydende tryksvag vokal). 4. Endelig foreligger der ikke sjældent særskrivninger og sammenskrivninger af de samme ord. Her har frekvensforhold været bestemmende for, hvad der er blevet anset for kompositum. Eksempelvis forekommer i tingbøgerne adj. *sorthjelmet* ca. 30 gange. Ved siden af forekommer særskrivningen *sort hjelmet* 5 gange, uden at man ved hjælp af 3 ovennævnte kriterier kan afgøre, om der foreligger en sammensætning. I tilfælde af denne art vil de særskrevne eksempler blive regnet for komposita.

I den følgende fortegnelse, hvor de sammensatte adjektiver skal søges under efterledet, er der brugt disse litteraturforkortelser: ODS = Ordbog over det danske Sprog I–XXVIII (1919–1956), VSO = Dansk Ordbog udg. under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse I–VIII (1793–1905), MDL = C. Molbech, Dansk Dialect-Lexicon (1841), Feilberg = H. F. Feilberg, Ordbog over jyske almuesmål I–IV (1886–1914), IDD = Institut for dansk Dialektforskning (samlingerne til ømålsordbogen). Se også note 2.

(-)*blakket* 'grålig', om en uren farve, afledt af roden i adj. *blak*, som forekommer ofte som forled (*blakbroget*, -*grimet*, -*hjelmet*, -*hudet*, -*lændet*, -*rygget*, -*snuppet*, -*stjernet*). *Blakket* forekommer usammensat i de tre odanske tingbøger (om køer eller heste) og desuden som efterled i følgende sammensætninger, hvor forledet angiver en nærmere bestemmelse til efterledet: *hvidblakket* (1 ex. i ÅT), om okse⁸, *musblakket* (1 ex. i SoT) 'musegrå', om hest, *sortblakket* (5 ex. i SoT, 2 i HBT, 5 i ÅT), om hest⁹.

(-)*blisset*, til subst. *blis* 'lys (især hvid) plet eller streg på forsiden af et dyrs hoved'. Forledet i sammensætningerne angiver dyrets grundfarve, ikke blissens, der altid er lys (hvid), jf. at sammensætningen *hvidblisset* ikke findes. Ordet forekommer usammensat i de to sjællandske tingbøger, desuden i sammensætningerne *brunblisset* (3 ex. i SoT, 4 i HBT, 2 i ÅT, 9 i SkT), *gråblisset* (2 ex. i ÅT, 1 i SkT), *rødblisset* (9 ex. i SoT, 1 i HBT, 2 i ÅT), *sortblisset* (6 ex. i SoT, 7 i HBT, 2 i SkT) og *sodblisset*, der forekommer 1 gang i ÅT 1648:3, om fole, jf. ndf. under -sodet. Ordene bruges især om heste, men også får kan benævnes således (især i sammensætningen *sortblisset*), og der er eksempler på, at et sosvin og en stud kan være -blisset.

blå kaldes en stud i SkT 1639:286. Adj. har her den gamle betydning 'mørkfarvet, sort', som kendes fra et ord som *blåmand* 'neger', tilnavnet *Blåtand* og en del stednavne, f. ex. det ved Skast herred liggende *Blåvand*.

⁷ Tostavede adjektiver og participier på -et er dog altid ubøjede, jfr. -*grimet*, ikke -*grimede*. — Omvendt kan man antage to ord, når første ord i den pågældende stilling er bøjet: ÅT 1643 : 15 et *brunt stiernit* øg.

⁸ Når der i SkT 1639 : 454 tales om to staldokser »enn blackhielmit oc en huide blacke«, foreligger der i sidste tilfælde en forbindelse af adj. *hvid* med »falsk« e (usikkerheden over for de tryksvage vokaler skyldes de jyske apokopeforhold) og subst. *blakke* i betydn. 'stykke blakket kvæg' (således endnu i bornholmsk).

⁹ ÅT 1640 : 70 »en wog blachet stud« er derimod ikke noget eksempel på en sammensætning med -*blakket*. Ordet *wog* er en dialektglose, der betyder 'skrøbelig, dårlig' (gl'da. wak, med langt a).

(-)*boldet*. Oplysningerne i ordbøgerne om denne dannelse er sparsomme. If. VSO bruges *boldet* »om et Qvægshoved, som er tegnet med en breed hvid Stræg midt over Livet, fra Ryggen og ned ad«, og det er sikkert denne betydning, der foreligger i tingbøgerne.¹⁰ Ordet er da som antaget i ODS part. til vb. *bolde* 'krumme sig, bues' og må opr. betyde 'omgivet med noget krumt' (jf. betydn. 'omgjorde' i Moths ordbog). Forleddet i sammensætningerne angiver dyrets grundfarve. Dannelsen kendes kun fra SkT, hvor den forekommer 1 gang usammensat, desuden i sammensætningerne *brunboldet* (1 gang), *rødboldet* (2) og *sortboldet* (3). Ordene bruges kun om køer.

-*bovet*, til subst. *bov*, er repræsenteret med en enkelt sammensætning: *brunbovet* (HBT), brugt om en kviekalv.

-*brandet* forekommer en enkelt gang i HBT 1631:83a i sammensætningen *gråbrandet*, om fole. Ordet hører til subst. *brand* i sammensætninger som *brandsort*, *mørk* og betyder 'sortebrun (ligesom forkullet)', nu mest kendt som farvebetegnelse for duer.

(-)*broget* bruges om kvæg, hvis grundfarve, evt. udtrykt i første led af en sammensætning, brydes af store, uregelmæssige pletter af anden farve (jf. ODS). Det forekommer usammensat i alle tingbøgerne og i sammensætningerne *blakbroget* (2 ex. i ÅT), *rødbroget* (2 ex. i SoT, 1 i ÅT) og *sortbroget* (2 ex. i SoT, 1 i HBT), i almindelighed om køer, dog også om hoppe og orne.

(-)*brun* foreligger ofte usammensat og desuden i sammensætningerne *blegbrun* (1 ex. i HBT, 1 i SkT), *lys(e)brun* (1 ex. i SoT, 2 i ÅT), *mørkebrun* (2 ex. i SoT, 1 i HBT), *sort(e)brun* (2 ex. i ÅT, 6 i SkT), *svallebrun* (ÅT), *svalligbrun* (SoT), se om begge ndf. under *svallet*, samt *berbrun*, der ligesom alle andre sammensætninger med *-brun* bruges om hest. Forleddet i sidstnævnte ord, ÅT 1644:144 en *berbrøn* hest, er tvivlsomt. Muligvis er det adj. gllda. *bært* 'høflig, dannet' (i Peder Laales ordsprog, Carl af Petersens og A. Kocks udg. D 241, 333), opr. 'lys, klar, skinnende', sideform til gllda. *biart*, oldn. *bjartr*, ærøsk *bjald*, jysk *bjart*, med tab af *-t-* mellem konsonanter.

-*bæltet*, til subst. *bælte*. Betydningen er altså 'som har et bælte, dvs. bæltelignende aftegn på kroppen'. Forleddet angiver dyrets grundfarve, medens bæltet altid er en hvid stribe, jfr. Moths forklaring af *rødbæltet* som »rød på kroppen for og bag med en hvid stræg tvært over ryggen«. Af sammensætninger er i tingbøgerne overleveret *gråbæltet* (1 ex. i SoT, 4 i HBT, 1 i ÅT), *rødbæltet* (1 ex. i SoT) og *sortbæltet* (2 ex. i SoT, 1 i HBT, 1 i ÅT). De bruges kun om svin.

-*draget* betyder 'som har en hvid stribe ned ad ryggen'. Det antages i ODS at være part. til vb. *drage* 'tegne, trække' i forbindelser som *drage en linje* o. l. (ODS betydn. 9), men påvirket af et beslægtet ord: sv.dial. *drakig* 'stribet', oldn. *dråk*, f., eller *dråka*, f., norsk *dråk* 'stribet'. Hvis denne etymologi var rigtig, skulle ordet overalt i dialekterne udtales med *-w-*. Det gør det imidlertid ikke. På Samsø, hvorfra alle Feilbergs eksempler (*draget*, *rød-*, *grå-* og *sortdraget*) er hentet, hedder det [(-)*dræge*] (med spirantisk *g*), på Sydsjælland, Vestsjælland samt i Odsherred [*dræø*] o. l. (Bårse, Mern, Jungshoved, Svallerup, Raklev, Bromme, Gerlev, Ørslev, Asnæs, Vallekilde, alle IDD), og disse udtaler kan kun forenes med gllda. *-k-* (jf. Bennike og Kristensen, Kort over de danske folkemål p. 99 med kort 51). Endelsen *-draget* har altså intet med vb. *drage* (med gllda. *-gh-*) at gøre men er dannet til ovennævnte i dansk i øvrigt ukendte ord med betydningen 'stribet'. Forleddet angiver dyrets grundfarve. Det kendes fra tingbøgerne i sammensætningerne *brundraget* (1 ex. i SoT) og *sortdraget* (5 ex. i SoT, 2 i HBT), og det anvendes altid om køer.

¹⁰ Feilberg IV 56 opgiver betydningen 'broget' fra Als. Den er rimeligvis sekundær.

-*dunet*, til subst. *dun*, forekommer i sammensætningen *grådunet* 2 gange i SoT (kommaet mellem *grå* og *dunet* i SoT 1630:13 er indsat af udgiveren), brugt om får og hest. Forleddet angiver rimeligvis en nærmere bestemmelse til efterleddet, men der kan dog ikke helt ses bort fra betydningen 'grå og dunet'.

-*dup?* I SoT 1626:695 omtales en kalv som *sordtdap*. Udgiveren af SoT, cand. mag. O. Karup Pedersen har i brev 20/3 1963 venligst meddelt, at læsningen er tvivlsom. Muligvis har skriveren været ved at skrive *sordtdaa* og sat forbindelsestegn til den følgende linje, men har glemt at gøre ordet færdigt. Meningen er if. udgiveren utvivlsomt sortdoppet, hvis sidste led er part. til det vb. *duppe*, *doppe*, som malere bruger, når de med en bestemt penselstilling frembringer stænk af andre farver i bundfarven (efter ODS betydn. 2). Dette er dog mindre rimeligt, da ordet er en fra tysk sent indkommet håndværkerterm. Snarere kunde man tænke på adj. *dupp*, som Feilberg kender i betydn. 'but; om en nål, syl, hvoraf spidsen er brudt', men også om ko eller hest i betydn. 'kort, tyk' (Vendsyssel), jf. også MDL under dubbet 'lav, undersat, undersætsig' med tilføjelsen »Det bruges ogsaa om Qvæg (Vendsyssel)«. I samme betydning forekommer hos Feilberg et adj. *dup* (fra Anst i Ribe amt), og det vilde naturligvis være lempeligst at rette formen i SoT til et *sordtdop*, indeholdende sidstnævnte form. Både *dupp* og *dup* hører til subst. *dup* 'metalbeslag af forskellig art og form', der ganske vist ligesom ovennævnte vb. *duppe*, *doppe* er et tysk låneord, men er lånt tidligere og har langt større udbredelse. Forklaringen, hvorefter adj. *sortdup* skulde betyde 'sort og lille og tyk', er naturligvis højst hypotetisk.

-*geret*, til subst. *gere*, der opr. betyder 'spids, kile', men som i dansk er kendt i betydn. 'flig, linning forneden på et klædningsstykke' (jf. ODS), betyder 'med en hvid streg fra lysken til ryggen'. Forleddet angiver dyrets grundfarve. Det kendes i sammensætningerne *grågeret* og *sortgeret*, begge overleveret en gang i SkT, og brugt om køer.

-*grimet*, til subst. *grime* 'stribet, streg, plet i hovedet', betyder 'med striber, streger, pletter i hovedet af anden farve (i almindelighed hvid, undertiden sort) end det øvrige hoved' (jf. ODS). Forleddet angiver dyrets grundfarve. Ordet forekommer som efterled i følgende sammensætninger: *sortgrimet* (7 ex. i SoT, 2 i SkT), *rødgrimet* (1 ex. i SoT, 2 i ÅT), *blakgrimet* (2 ex. i SoT, 1 i HBT) og *grågrimet* (1 ex. i SoT). Sammensætningerne bruges altid om køer.

(-)grå forekommer ofte usammensat, desuden i sammensætningerne *hvidgrå* (1 ex. i SoT), *mørkegrå* (1 ex. i HBT, 1 i ÅT) og *sortgrå* (1 ex. i SoT, 1 i ÅT), i almindelighed om heste.

-*hjelmet*, til subst. *hjelm*, betyder 'med hjelm lignende aftegn på hovedet, bestående i en hvid tegning, der dækker panden og (større eller mindre dele af) kinderne' (efter ODS). Det forekommer i følgende sammensætninger, hvis forled angiver dyrets grundfarve: *blakhjelmet* (6 ex. i SoT, 1 i ÅT, 2 i SkT), *brunhjelmet* (1 ex. i SoT, 2 i HBT), *gråhjelmet* (2 ex. i SkT), *rødhjelmet* (9 ex. i SoT, 2 i ÅT, 3 i SkT) og *sorthjelmet* (14 ex. i SoT, 7 i HBT, 5 i ÅT, 10 i SkT), i alle tilfælde anvendt om køer. At aftegnene *-hjelmet* og *-grimet* undertiden kan være vanskelige at holde ude fra hinanden, viser eksemplet »en liden sorthielmed elder sortgrimed quiecallffue« i SoT 1629:739.

-*hornet*, til subst. *horn*, findes i sammensætningerne *gråhornet* (1 ex. i ÅT), *hvidhornet* (2 ex. i ÅT) og *sorthornet* (1 ex. i HBT, 6 i SkT), altid brugt om får.

-*budet*, til subst. *hud*, foreligger i sammensætningerne *blakhudet* (2 ex. i ÅT, 3 i SkT), *gråhudet* (5 ex. i SkT), *rødhudet* (2 ex. i ÅT, 5 i SkT) og *sorthudet* (2 ex. i ÅT, 21 i SkT). Ordene bruges i almindelighed om køer, en enkelt gang (ÅT 1644:234) om en hest. Endelsen skrives i ÅT *-huet*, i SkT *-hued*, *-huit*. Man kunde måske fore-

stille sig, at formerne fra SkT kunde betyde -hovedet, idet hoved if. Feilberg i Anst i Skast herred udtales [*huw'əj*] og i det nærliggende Darum i Gørding herred [*huw'ə*], medens det som sidste led i sammensætninger på de pågældende steder udtales enh. [*-huw'əj*] eller [*-huw'əðət*] og [*-huw'ə*]. Et eksempel som SkT 1636:532 en gammel *huet* qu kan imidlertid ikke forstås som en sammensætning med -hovedet, men kun som en sammensætning med -hudet, der i Darum udtales [*hwu:ət*]. Dertil kommer, at de vestjyske former i så fald skulde holdes ude fra de fynske. I Åsum herred udtales -hovedet [*-howət*] eller [*-h:wət*] og vil ikke kunne gengives -huet. Denne form svarer derimod ganske til udtalen af -hudet. I samme retning peger også eksemplet ÅT 1642:282 oxsekroppen ... haffde en blachet hud.

hvid anvendes almindeligt i alle tingbøgerne.

-hættet, til subst. hætte, forekommer en enkelt gang i ÅT 1646:16 i forbindelsen jt *sort hatted* (kan evt. læses *hatted*) søesuin (fejl for soesuin). Her foreligger rimeligvis en sammensætning *sorthættet*, hvor hætte må tænkes anvendt om en hættelignende aftegning på hovedet (jf. sammensætningerne med -hjelmet ovf.), således som det kendes hos visse fugle som (hætte)måger, (hætte)terner, svaner o. fl. (jf. ODS Hætte betydn. 4,1). Det kan ikke afgøres, om sort er hættens farve eller dyrets grundfarve, snarest vel det første.

-lændet, til subst. lænd, forekommer i sammensætningerne *blaklændet* (1 ex. i SkT), *grålændet* (4 ex. i SkT) og *sortlændet* (3 ex. i SkT), alle anvendt om stude.

-lødet, til subst. lød 'farve', findes i sammensætningen *hvidlødet* en gang i ÅT som betegnelse til et studenød.

-ringet, til subst. ring, må betyde 'som har en ringformet stribe'¹¹, jf. en oplysning fra Ll. Lyngby i Nordsjælland om, at ringede køer var brogede på for- og bagparti med et næsten ensfarvet bælte (IDD). Betydn. 'broget', som af Feilberg angives fra Vendsyssel, er altså sekundær, jf. under boldet ovf. og spanget ndf. Det kan ikke afgøres, om forleddet angiver dyrets grundfarve eller sribens farve, dog snarest det første ligesom ved det synonyme -boldet. I tingbøgerne forekommer *rødringet* (1 ex. i SoT) og *sortringet* (2 ex. i SoT), anvendt om køer.

(-)rygget, til subst. ryg, bruges usammensat (3 ex. i SkT), svarende til den af Feilberg noterede betydning 'om en ko med hvid stribe ned ad ryggen, men som ellers har en anden farve'. Desuden i sammensætningerne *blakrygget* (1 ex. i SoT), *grårygget* (1 ex. i SkT) og *sortrygget* (1 ex. i SoT, 1 i ÅT, 1 i SkT). Ordene bruges kun om køer.

(-)rød forekommer ofte usammensat. Desuden en enkelt gang som sidste led i en sammensætning: *blegrød* (HBT), om en kvie.

(-)sandet hører rimeligvis til subst. sand. Betydningen er da 'med pletter af størrelse som sandkorn'. Det er usikkert, om forleddet i sammensætningerne angiver dyrets grundfarve eller pletternes farve. Sammensætningen *rødsandet* tyder nærmest på det sidste, da svinets grundfarve vistnok kun undtagelsesvis var rød (i almindelighed hvid eller sort, se H. Munk, Rytterbonden I 145). Ordet bruges foruden i simplex (1 ex. i SoT, 3 i HBT) i sammensætningerne *hvidsandet* (2 ex. i HBT) og *rødsandet* (1 ex. i SoT, 1 i HBT). Ordene bruges kun om svin.

(-)skimlet betegner en farve med stærkt islæt af hvidt. I usammensat anvendelse er den farve, som er isprængt hvidt, vist altid sort, i sammensætninger angiver forleddet den pågældende farve. Usammensat kendes det kun fra SkT (4 ex.). Desuden findes det i sammensætningerne *brunskimlet* (1 ex. i SoT, 1 i HBT), *gråskimlet* (1 ex.

¹¹ Ikke part. til vb. ringe 'sætte ring i', da ordet i tingbøgerne kun anvendes om køer eller kalve, der vistnok kun undtagelsesvis ringedes.

i HBT, 1 i SkT), *gulskimlet* (1 ex. i SoT), *rødskimlet* (1 ex. i SoT) og *sortskimlet* (5 ex. i SoT). Altid brugt om heste.

(-) *skjoldet*, til subst. skjold i betydningen '(rundagtig) plet', foreligger dels usammensat (1 ex. i SoT), dels i sammensætningen *sortskjoldet* (2 ex. i SoT), i alle tilfælde om køer. Forleddet angiver plettens (pletternes) farve, jf. en oplysning fra Højby på Sjælland, at sortskjoldede og rødskjoldede køer var køer med enkelte større sorte, henh. røde pletter (IDD).

-*snudet*, til subst. snude, forekommer i sammensætningen *rødsnudet* (1 ex. i ÅT), brugt om et ugsvin.

(-) *snuppet*, til subst. sноп 'hvid plet på et dyrs snude' (jf. SoT 1626:406 medt en liden sноп paa nessen), anvendes dels usammensat (2 ex. i HBT, 1 i ÅT), dels i følgende sammensætninger, hvor forleddet angiver dyrets grundfarve: *blaksnuppet* (1 ex. i SoT), *brunsnuppet* (1 ex. i HBT, 2 i ÅT), *rødsnuppet* (1 ex. i HBT) og *sortsnuppet* (1 ex. i SoT), altid om heste.

(-) *sodet*, til subst. sod, betyder 'mørk som sod, sodfarvet', er brugt usammensat (2 ex. i SoT, 1 i HBT, 1 i ÅT) og i sammensætningen *rødsodet* (1 ex. i SoT, 3 i HBT), altid om heste. Jf. sodblisset ovf.

sokket, til subst. sok, anvendt om dyrefod med en særlig farve, betyder usammensat 'med hvidt forben, hvidsokket'. Det forekommer i materialet kun usammensat og kun i de sjællandske tingbøger (4 ex. i HBT, 1 i SoT), altid om heste.

(-) *sort*, almindeligt brugt usammensat, forekommer som sidste led i sammensætningerne *kulsort* (6 ex. i ÅT), *ravnsort* (3 ex. i SoT, 2 i HBT, 1 i SkT) og *selvsort*, som bruges en gang i SkT 1638:319 om en vædder, som var »noget meere selff sortt ind den renewed[er], C. M. ... fremuiste«. Ordet bruges i jysk om tøj, hvor stoffet er sort i sig selv, er ufarvet (Feilberg) og anvendtes på lignende måde på Fyn og Sjælland om (ufarvet) uld af sorte får (IDD). I Agger forstod man ved selvsorte klæder 'tøj vævet af blandet sort og hvid uld' (Feilberg under grållår).

(-) *spanget*, rimeligvis til subst. spang i betydningen '(metal)spænde' og egentlig angivende spændelignende pletter. Betydningen er muligvis 'broget', således som endnu på Ærø (IDD). Ordet er i tingbøgerne kun kendt fra SkT, dels i usammensat form, dels i sammensætningerne *gråspanget*, *rødspanget* og *sortspanget*. Hvert af ordene er repræsenteret med et eksempel, de anvendes om køer.

-*spjældet* forekommer en enkelt gang i sammensætningen *sortspjældet* i ÅT 1644: 77. MDL kender ordet fra naboherredet Bjerge på Fyn (MDL under spillet) og siger, at det bruges »om en Ko, af hvilkensomhelst Farve, der har hvide Striber eller Bælter hist og her omkring hele Kroppen, eller det meste af Kroppen«. En mere præcis betydningsangivelse har VSO »Siges om Hornqvæget, naar det er hvidt under Bugen, eller i Lyskerne« (efter Vedel Simonsen). Ordet betegnes som fynsk og angives udtalt spjælet. Såvel betydning som udtale bekræftes af en oplysning fra nyere tid fra Nørreby i Skam herred, hvorefter en [*sbjærlød*] ko er en ko med hvide pletter og striber på bugen og ved bagbenene (IDD). Formen er vestfynsk med vokalforlængelse foran opr. -ld (Vedel Simonsen er født på Elvedgård i Veflinge sogn, Skovby herred). Man må da antage, at ordet hører til subst. spjæld, der bruges om forskellige indretninger af firkantet form (ovnspjæld, vævspjæld, marker af firkantet, tavlet form osv.), og at aftegnet i al fald i den ældste anvendelse har været firkantet. Forleddet angiver dyrets, i dette tilfælde koens, grundfarve.

-*spraglet* forekommer i sammensætningen *sortspraglet* i SoT en enkelt gang, brugt om et svin. Det betyder 'med sorte pletter eller striber på lysere bund' (efter ODS).

(-) *stjernet*, til subst. stjern 'pande på (mennesker og) dyr', derefter 'særligt aftegn (spec. hvid plet) i panden på dyr', forekommer usammensat (1 ex. i SoT, 2 i HBT, 3 i ÅT) og i sammensætningerne *blakstjernet* (1 ex. i SkT), *brunstjernet* (4 ex. i SoT,

2 i HBT, 8 i SkT, hvoraf 3 gange sortebrunstjernet), *hvidstjernet* (1 ex. i SoT), *rodstjernet* (1 ex. i HBT, 3 i ÅT, 1 i SkT) og *sortstjernet* (1 ex. i SoT, 3 i HBT, 1 i ÅT, 7 i SkT), i almindelighed om heste, men også om køer og får. Forleddet angiver dyrets grundfarve.

svallet forekommer usammensat en enkelt gang i ÅT 1648:209: it *suollet* schimlit (hoppe). Hertil hører forleddene i sammensætningerne *svallebrun*, ÅT 1648:3: en *suallebrun* (fole), og *svalligbrun*, SoT 1626:666: en gamell *soeligebrun* hest. Svallet anvendes på Østfyn om heste af mørk lød: »væsntlig matsort (ikke blank dybsort), overalt ... hvor huden er tyndere, glider den over i en gullig tone« (Bjerge h.), »væsntlig sort, dog mat i farven, og med gullig aftegning på bug og hen under og mellem lårene« (Hindsholm), »sortebrun« (Bovense), »ikke ens kuløret, der falder noget andet kulør imellem« (Revninge) (alle IDD, jf. Poul Andersen, Fonemsystemet i Østfynsk p. 263). Svallebrun kendes både fra Fyn, udtalt [*svøl-*] eller [*svørlø-*] »dyb, mørkebrun, blank farve med lidt blåligt skær i forhold til almindeligt mørkebrunt« (Gamborg), »brun med noget lysere brunt imellem, ligesom blommet« (Revninge) (begge IDD, jf. Poul Andersen a. a. p. 263, 339), og Sjælland, udtalt [*svøl-*] »sortbrun, mørkebrun, sort og brun« (Uggerløse, Tuse, Sandby-Vrangstrup, alle IDD). Derimod er svalligbrun, som synes at foreligge i SoT, ikke kendt. Muligvis er formen et forsøg på at gengive et svallebrun. Ordet skrives i ODS svallebrun og sammenstilles med fuglenavnet svale (»minder om farven på svalen(s) overside«), hvilket ikke er rimeligt. Dels taler betydningen imod en forbindelse (svalen er sort), dels volder dialektudtalen i så fald vanskelighed, idet en svale på Fyn udtales uden v (se ODS samt Jensen, Brenderup-målet p. 66, Poul Andersen a. a. p. 272, jf. dog 285, og IDD), medens den til gengæld på Sjælland udtales med v (Bennike og Kristensen, Kort over de danske folkemål p. 32). Svalle- i svallebrun er snarest, som allerede formodet af Dyrhund i Indberetn. 1852-57 til Tang Kristensen (Dansk Folkemindesamling), en form af adj. sval i den fra norsk kendte betydning 'sort-laden, mørk, dunkel' (Aasen) med sammensætningerne svaldæmd og svalleitt i samme betydning. Betydningen knytter sig til ordets grundbetydning 'svidende, brændende', hvoraf også den almindelige betydning 'kold, kølig' er udviklet. Ordet betyder da måske 'brændt', jf. -brandet og -sodet ovf. Svallet er snarest participium til et vb. *svala, afledt af dette adj. og nært beslægtet med *svalre i jysk svalleret 'skoldet (om hævet brød)', svalme 'blæse varmt' og svælde 'ulme, gløde, brænde, svide' (af *swelan), samt med nedertysk swelen 'ulme m. m.' (af *swelan), oldn. svæla, sv. dial. svåla 'brænde op' (af *swælian, med langt æ), m. fl., se P. Skautrup i Sprog og Kultur I (1932) p. 32 f.

(-)*ysset* 'grålig, uklar i farven, blakket' kendes usammensat fra HBT (1 ex.) og ÅT (2 ex., skrevet øsit) samt i sammensætningen *sortyisset* (2 ex. i ÅT, skrevet suart-øset, -øsit). Det bruges om heste eller får. Se i øvrigt om ordet Kr. Møller, Diminutiver i moderne Dansk p. 26 f.

III

På grundlag af materialet ovf. skal der nu forsøges en besvarelse af de to spørgsmål, som stillede i afsnit I.

Det første angik ordforrådets størrelse i en »abstrakt« begrebsgruppe. Alle-rede et flygtigt blik på det meddelte stof vil vise, at hvad angår farvebetegnelser til husdyr er bønderns ordforråd, som det fremtræder i de undersøgte tingbøger, stort og differentieret. Dets størrelse fremgår direkte af en simpel

optælling. I alt 110 forskellige ord er noteret, 57 af dem fandtes i SoT (730 tryksider), 47 i ÅT (911 tryksider), 47 i SkT (974 tryksider) og 43 i HBT (441 tryksider). Om dets differentiation behøver man heller ikke at tvivle. I Sokkelund herred kunde køerne eksempelvis benævnes efter hudfarven (blakket, hvid, rød, sort og variationer af disse), efter pletter eller striber af forskellig form og placering i hovedet (blisset, grimet, hjelmet, stjernet med variationer af disse) eller på kroppen (broget, draget, ringet, rygget, skjoldet med variationer af disse). Tilsvarende system, men med delvis andre gloser, kunde opføres for hesten, svinet og fåret. Hvis denne opfattelse af det terminologiske system som nuancerigt er rigtig, forudsætter det, at der inden for den enkelte dialekt ikke findes absolutte synonymmer i denne begrebsgruppe. Dette forekommer også på forhånd rimeligt. Hverken stilistisk eller kronologisk betinget synonymi er her sandsynlig. Hver gløse må inden for dialekten antages at angive en ganske bestemt farvenuance eller farvens placering på dyret på et ganske bestemt sted og/eller af en ganske bestemt form. Noget andet er, at det nu ofte er vanskeligt at foretage en nøjagtig bestemmelse af glosernes betydning og anvendelsesområde. Adskillige af dem er nu forsvundet, nogle har nu en anvendelse, som synes sekundær.

I typologisk henseende er de sammensatte ord ikke uden interesse. Langt den almindeligste type af sammensatte adjektiver i dansk består af en sammensætning af to selvstændige ord, af hvilke det første udgør en nærmere bestemmelse til, indskrænkning af det første. Denne type er som venteligt repræsenteret i materialet: *blegbrun, mørkegrå, kulsort* m. fl. Sjældnere i dansk er den art af sammensatte adjektiver, undertiden kaldet samdannelse, hvis dannelse må opfattes som en afledning til en ordforbindelse og ikke som en sammensætning af to selvstændige ord (type: *barbenet*, ikke sammensat af *bar* og *benet* men afledt af en ordforbindelse: *med bare ben*). Denne type er derimod i tingbøgernes farvebetegnelser bedre repræsenteret end ovennævnte, spec. i form af såkaldte bahuvrihi-dannelser, således at dyret er karakteriseret ved det i sidste led angivne begreb, nærmere modificeret ved et (farvebetegnende) forled: *brunbovet* ('som har brun bov'), *hvidhornet*, *sorthudet*, *hvidlødet*, *blaklændet*, *rødsnudet* o. fl. Endnu sjældnere i dansk er den art af sammensatte adjektiver, hvor forleddet ikke er underordnet (bestemmer, indskrænker) efterleddet, men hvor de to led er sideordnede: det rød-hvide flag (rød og hvid), den tysk-franske alliance. Det viser sig nu, at denne såkaldte dvandva-dannelse er den almindeligste blandt tingbøgernes sammensatte farveadjektiver: *sortblisset*, *brunboldet*, *-båltet*, *-draget*, *-geret*, *-hjelmet*, *-rygget*, *-stjernet*, o. fl. I disse tilfælde er leddene sideordnede. Den rød-stjernede ko er altså rød og stjernet, det er ikke stjernen, der er rød. I enkelte tilfælde har det ikke været muligt at afgøre, om der foreligger bahuvrihi- eller dvandvadannelser (se f. ex. under *-hættet* og *-ringet* ovf.).

Det andet spørgsmål angik tingbøgernes værdi som dialektkilder, spec. til oplysning om ordgeografiske forskelle. I det fremlagte materiale er der som

man kunde vente en del fællesgloser, ord, som forekommer i alle områderne. Det gælder ord som -blisset, broget, brun, -grimet, -hjelmet, -rygget, -stjernet o. fl. I andre tilfælde mangler glosen i en eller flere af tingbøgerne. Dette kan naturligvis skyldes tilfældigheder, beroende på den begrænsede stofmængde (jf. f. ex. om selvsort ovf.). I andre tilfælde må man tro, at en mangel i en tingbog beror på en mangel i den tilsvarende dialekt.

Der er enkelte gloser, som findes i den jyske og fynske tingbog, men savnes i de sjællandske: sammensætningerne med -hudet. Her må man nok antage, at det er gloser, der i al fald i denne anvendelse er fremmede for øst- og sydsjællandsk. Der er også eksempler på ord, der er fælles for den fynske og de sjællandske tingbøger: -snuppet, -sodet, -ysset. Her drejer det sig øjensynligt om gloser, der er ukendte i Vestjylland. Det samme gælder -blakket, medens formen blak- også er kendt i den jyske tingbog.¹²

Der er dernæst en del gloser, der kun findes i den vestjyske tingbog. Det drejer sig om (-)boldet, -lændet og (-)spanget. Der er nogle, der kun findes i den fynske: berbrun, sodblisset, -hættet, -lødet, -spjældet, svallet. Og der er enkelte, der kun findes i de sjællandske tingbøger: -draget, -sandet, sokket. I disse tilfælde synes det berettiget at tale om et ordforråd, der er ukendt på to¹³ af de tre dialektområder.¹⁴

Hvis de her påpegede ordgeografiske forskelle er reelle, kunde man tænke sig synonyme repræsenteret i materialet, altså ord der betegner det samme begreb i forskellige dialekter. Som tidligere anført er det forbundet med vanskeligheder at angive det nøjagtige betydningsindhold for en del af de omtalte gloser. Det er derfor også svært at konstatere absolutte synonyme. Der kunde dog eksempelvis være grund til at antage, at når de vestjyske køer med hvide striber på ryggen kunde kaldes -boldede, kan det have svaret til, at de øst- og sydsjællandske var dragede. Eller at de vestjyske -gerede køer så ud som de østsjællandske -ringede.¹⁵ Det kunde også tænkes, at de østdanske sodede heste har haft samme farvenuance som de sortbrune i Vestjylland. Det er også muligt, at de vestjyske spangede køer har haft samme aftegn som de spjældede på Fyn og de skjoldede på Sjælland.

Der kan næppe være tvivl om, at tingbøgerne er et vigtigt fundsted for

¹² Også -bæltet er ukendt i SkT. Da ordet kun bruges om svin, og da svin kun undtagelsesvis er nævnt i SkT, har dette ord ingen ordgeografisk beviskraft.

¹³ Det er tvivlsomt, om man kan udskille nogle gloser som spec. østsjællandske, fordi de kun forekommer i SoT, ikke i HBT, f. eks. sammensætninger med -ringet, eller spec. sydsjællandske, når det omvendte er tilfældet, f. eks. ved -brandet. Det kræver større statistisk materiale at træffe sådanne afgørelser.

¹⁴ Jf. Holger Munk, Rytterbonden I 88, 91. Ingen af de ovf. som ikke-sjællandske betegnede gloser er repræsenteret i Holger Munks sydsjællandske materiale fra Vordingborg ryttergods' jordebøger fra 1700tallet. Derimod findes der her gloser, som ikke er observeret i tingbøgerne: -spejlet, -manket, -sadlet o. fl.

¹⁵ Ordet (-)geret var også kendt i ældre vestsjællandsk (C. Graves, Ved Halleby Aa p. 110 og IDD).

husdyrenes farvebetegnelser. Når det undertiden er vanskeligt at præcisere betydning og oprindelse, skyldes det blandt andet, at ordene, bortset fra grundfarverne, er dårligt overleverede i gammeldansk. I de middelalderlige, (indtil 1415) latinsprogede testamenter kan man ikke sjældent hente oplysninger om danske ords betydning ved at iagttage den latinske oversættelse af dem. Da testamenterne ofte omtaler husdyr, kunde man altså herigennem vente hjælp til forståelse af farvebetegnelserne. Skriverne har imidlertid ikke kunnet oversætte de mindre almindelige gloser og klarer sig ved enten at forsyne den danske glose med en latinsk endelse, som når en blakket hest i Absalons testamente 1201 kaldes *equus blaccatus*, eller hyppigere ladet ordet stå i gammeldansk form midt i den latinske tekst. Eksempler kan findes i testamenter fra 1/4 1295 *unum polidrum ruffum stiærnæth* (o: rødstjernet), 7/3 1341 *unum ambulatorem blakketh*, 2/12 1388 *polidrus coloris blacchith*, *polidrus coloris skymelith*, 24/8 c. 1400 *equus rubei coloris et blesiith* (o: rød-blisset).¹⁶

Et andet fundsted for farvebetegnelser er husdyrnavne. I en fortegnelse fra 1549 over hofembedsmændenes heste (trykt i Danske Magazin 4 rk. IV (1878) p. 373 f.) nævnes således hestenavnet *Bald*, som sikkert er afledt af -boldet ovf. Velkendt også fra nyere tid er det hestenavn, der findes i folkevisen om Svend Felding og Dronning Jutta. Da Svend beder om at låne kongens hest til den anden dyst med den tyske ridder, får han svaret (efter Vedels Hundredvisebogen nr. 24 vers 36, jf. Danmarks gamle Folkeviser 32):

Saa gierne laaner ieg dig Graabeen,
men (o: eftersom) du haffuer ick *Bless* her.

I en (parodisk) hyrdesamtale i anhanget til Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog fra 1663 lader Peder Syv den ene hyrde sige (Danske Grammatikere I p. 249):

De penge ginge først sin kaas/
Dernest dend koo udaf min baas;
Hun (o: koen) drønned efter magen sin/
Der hun bortleddes. *Hjelme* min!
O hvor det skar i hjertet mit/
At jeg so pludslig bleev dig kvit!

Jf. hjelmet ovf. – Interessantest i denne forbindelse er nogle linier i Henrik Gerners oversættelse fra 1670 af Hesiod. Han skriver p. 10 om de lykkelige tilstande, der er blevet forskertset ved syndefaldet:

¹⁶ En undtagelse er den *gradarius*, der 2/12 1388 omtales som *rubei coloris cum ornamentis*, men det er til gengæld tvivlsomt, hvilken sammensætning med rød- forbindelsen er en oversættelse af (rødskjoldet?).